

HONOR, VÁR, ISPÁNSÁG

Tanulmányok az Anjou-királyság kormányzati rendszeréről

A közelmúltban egy rövid tanulmányban megkíséreltem felhívni középkorunk kutatóinak figyelmét egy elfelejtett intézményünkre, a *honorra*, amely a magyar királyság szervezetében a 14. század folyamán – és minden jel szerint korábban is – véleményem szerint jelentős, sőt talán elsőrendű szerepet játszott.¹

Ezzel kapcsolatos kutatásaimhoz az Anjou- és Zsigmond-kor hatalmi–politikai viszonyainak közvetlen tanulmányozása adott indítékot. Kiindulópontul végeredményben az a – birtoktörténeti adatokból rekonstruálható – tény szolgált, hogy 1382 körül az ország várainak mintegy a fele (150 vár) a hozzájuk tartozó uradalmakkal együtt „királyi vár” volt, azaz nem örökjogú nemesi és nem egyházi birtok. Ez a tény a várak kiemelt *politikai* jelentőségének ismeretében különös figyelmet érdemelt, hiszen várható volt, hogy a korszak politikai viszonyaira és „állami” berendezkedésére döntő befolyást gyakorolt.

A *politikai* jelzőt azért kell hangsúlyozni, mert régebbi történetírásunk a várak történelmi szerepét általában helytelenül értelmezte. Fogalmilag megengedhetetlenül elválasztotta egymástól a várat mint „tereptárgyat” és a hozzá tartozó földbirtokot, és – újkori minták alapján – mindegyiket külön vonatkoztatási rendszerben vizsgálta. A földbirtoknak mindenekelőtt *gazdasági* jelentőséget tulajdonított, hallgatólagosan feltételezve, hogy birtokosa számára elsősorban azt az értéket – a jövedelmet hozó gazdasági erőforrást – képviselte, mint a későbbi századokban. A várakat ellenben az ország „honvédelmi” rendszerének elemeiként próbálta értelmezni, és *hadászati* értéküket vette számba, figyelmen kívül hagyva azt a nyilvánvaló tény, hogy középkori váraink túlnyomó többségének építéskor stratégiai megfontolások legfőljebb másod- vagy harmad-sorban jöttek tekintetbe.²

¹Engel Pál: A honor. A magyarországi feudális birtokformák kérdéséhez. Történelmi Szemle 24 (1981) 1–19.

²Talán szükségtelen megemlíteni, hogy a várak ahistorikus szemlélete csupán egyik vetülete egy általánosabb eszmétörténeti jelenségnek: a 19. századi szemléleti keretek továbbélésének a középkorkutatásban. Ennek legfontosabb módszertani következménye esetünkben a modern államfogalom historizálása és ezzel együtt a középkori uralmi rendszerek helytelen megközelítése, amiből a politikatörténet közismert érdektelensége adódik. A zsákutcát a külföldi kutatás már régen felismerte (Otto Brunner: Land und Herrschaft, 1939) és mint tudjuk, az új eszmei alapokra helyezett politikatörténet ma reneszánszát éli (vö. Jacques Le Goff: Is politics still the backbone of history? Daedalus 100 (1971) 1–19; Lawrence Stone: The revival of narrative: Reflections on a New Old History. Past and Present 85 (1979) 3–24). Magyarországon ez egyelőre még nem következett be, jóllehet Brunner munkája nem maradt ismeretlen (bőven beszámolt róla annak idején Komjáthy Miklós: A középkori állam-

Természetes, hogy a váruradalomnak, mint minden más földbirtoknak is, mindig volt gazdasági jelentősége, a vár pedig esetenként valóban kaphatott katonai szerepet is. A lényegét azonban sem az egyik, sem a másik szempont kiemelése nem fejezi ki. A vár és tartozékrendszere a középkori Európában a 15. századig fogalmilag elválaszthatatlan egységet alkotott, és mindenekelőtt *politikai* jelentőséggel bírt, kivált Magyarországon, ahol falazott város alig volt. A vidék fölötti uralom a várakban összpontosult, és a vár mindenkori birtokosa a maga területén a hatalom egyedüli letéteményesévé vált, *de facto* részesévé az ország fölötti uralomnak, tehát a politikai hatalomnak. A vár birtoklása urát kivételes presztízzsel ruházta fel, a hozzá tartozó uradalomnak pedig az volt a funkciója, hogy az ennek megfelelő jövedelmet biztosítsa számára. A vár ennél fogva *politikum* volt.³

Feltételezve mármost a vár politikai jelentőségét, és tekintetbe véve a királyi várak igen nagy számát a 14. században, nyilvánvalónak látszott, hogy e ténynek az Anjou-kor politikai struktúrájában is valamiképpen tükröződnie kellett. Hogy hogyan, az főleg azon múlt, kik és milyen feltételek mellett rendelkeztek valójában a királyi várakkal; más szóval, hogy a *castrum regale* mint jogi terminus hogyan nyilvánult meg a mindennapok gyakorlatában. Erre a kérdésre birtoktörténeti, archontológiai, prozopográfiai és genealógiai adatgyűjtéssel próbáltam választ keresni, és az eddigi eredményeket alább röviden összefoglalom.

1. Az a korábbi nézet, hogy az Anjou-kor királyi várait általában a királytól kinevezett várnagyok (*castellani*) igazgatták, tévesnek bizonyult. Kitűnt, hogy a várak legtöbbször állandóan országos főméltóságok, azaz bárók kezén volt, továbbá, hogy a bárók – ideértve természetesen a nádort és az országbírókat is – általában mind rendelkeztek egy vagy több királyi várral.⁴

2. Kitűnt az is, hogy a királyi várak és a területi joghatóságok (tartományok és megyék) igazgatása között szervezeti kapcsolat volt: a várakat – kivételektől eltekintve – egy-egy területi egység tartozékaiként fogták fel. Midőn a báró átvette mint vajda, bán

fogalom. Századok 79–80 (1945–46) 192–204); ez tovább fokozta amúgy is számottevő lemaradásunkat az államtörténet terén. – Az Anjou-kori királyi várak kérdésében a legutóbbi időkig *Hóman Bálint* számított tekintélynek (A magyar királyság pénzügyei és gazdaságpolitikája Károly Róbert korában. Bp. 1921. 47–63), pedig munkája a „várgazdaságok” „szervezésének” elméletével az anakronisztikus szemléletmód érvényesítésének klasszikus példája. Vele szemben korszakos előrelépést jelent *Fügedi Erik* tanulmánya, aki elsőként szövegbe le világosan történetírásunk számára, hogy a vár = hatalom, azaz politikai tényező, és ezt a tételt egész könyvében érvényre juttatta (*Fügedi 1977. 87*), ha nem is teljes következetességgel (mert itt-ott mégis „várgazdaságok”-ról ír: i. m. 76. 77. *Adattár*ában pedig a várakat megkísérli „stratégiailag” is minősíteni, holott már ő maga behozta – i. m. 56–60 –, hogy építésüknél legfőbb taktikáinak mondható megfontolások játszottak közre).

³A probléma történetéről és jelenlegi állásáról kitűnő összefoglalást nyújt *Herwig Ebner*: Die Burg als Forschungsproblem mittelalterlicher Verfassungsgeschichte. Die Burgen im deutschen Sprachraum; ihre rechts- und verfassungsgeschichtliche Bedeutung. Hrsg. von *Hans Patze*. I. Sigmaringen, 1976. 11–82. Vö. még *Karl Lechner*: Sinn und Aufgaben geschichtlicher Landeskunde. Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichte 58 (1950) 174–176. Érdemes megemlíteni, hogy újabb kutatások még a 16. századi angol monarchiában is hangsúlyozzák a várak politikai szerepét (*H. M. Colvin*: Castles and government in Tudor England. *The English Historical Review* 83 (1968) 225–234).

⁴*Engel 1981. 3–6.*

vagy ispán, egy terület kormányzását, vele együtt megkapta az annak határai közé eső királyi várak felügyeletét is.⁵

3. Abból a már említett anakronisztikus szemléletből kiindulva, hogy a földbirtoknak elsősorban gazdasági jelentősége van, a szakirodalomban az a nézet vált elfogadottá, hogy a 14. századi királyi várak „várgazdaságok” voltak, amelyek a kincstár „földvagyonához” tartoztak, és jövedelmüket a várnagy hajtotta be, ill. kezelte.⁶ Ez a nézet nem bizonyult helytállóan. A források inkább azt a sejtést igazolták, amely szerint a tisztségviselő (azaz a báró) a felügyeletére bízott várak birtokainak jövedelmét megkapta hasznélvezetül ará *az időre*, amíg hivatalát viselte. (Erre nézve előző dolgozatomban inkább csak közvetett bizonyítékokkal tudtam szolgálni. Időközben azonban, mint látni fogjuk, előkerült egy olyan forrás is, amely ezt a sejtést közvetlenül is igazolja.)

4. A báró tehát hivatalként kapta egy territórium kormányzását az ottani várjavak élvezetével együtt. Ez a gyakorlat adekvát módon tükröződik a korszak jogi terminológiájában is: a bárónak adott hivatal, „tiszt” (*honor*) jogilag a királyi adományok egy formája, ami az átruházás (*conferre*) és a birtoklás (*tenere* vagy *possidere*) terminusaiban is kifejeződik. Ebben a jogi struktúrában a honor gyanánt (*pro honore*) adott birtok általában különbözik az örökadománytól, hogy nem „örök jogon” (*iure perpetuo*) adományozzák, hanem csupán az uralkodó „tetszése tartáma” (*durante beneplacito*), és a hivatal visszavonásakor megszűnik.⁷

5. A vár mint politikum tételezéséből kiindulva a jelek szerint sikerült egy sajátos politikai rendszer körvonalait kitapintani, amely a „hivatalt” és hivatali birtokot egyaránt jelentő *honorra* mint centrális intézményre épült. Kitűnt azonban, hogy ez a rendszer valójában egyáltalán nem „sajátos”, és inkább csak késői előfordulása az, ami meglepő. A *honor* mint „hivatali hűbér” (*fief de dignité, Amtslehen*) szinte valamennyi nyugat-európai államalakulatban megtalálható ugyanilyen néven és közelítőleg ugyanilyen jelentéssel, csak hogy nem a 14., hanem a 9–12. században. Magyarországi szereplése tehát nem elszigetelt jelenség, hanem egy elterjedt, kezdetleges politikai szervezeti formának egyik késői megnyilvánulása, amely terminológiai rendszerében különösen a normann és katalán hűbéri intézmények korai stádiumára emlékeztet.⁸

6. Mivel Magyarországon a *honor* szó ebben a jelentésében teljesen feledésbe merült, nyilvánvalónak látszott, hogy olyan kihalt intézménnyel van dolgunk, amelynek a 15. századi rendi átalakulás még az emlékét is elsöpörte. Ésszerű volt feltételezni, hogy az

⁵ Ezzel a kérdéssel a jelen tanulmány második részében bővebben foglalkozom (vö. *Engel* 1981, 5–6).

⁶ L. különösen *Hóman* i. m. 63: „Hatalmas kiterjedésű magánbirtokai és az újonnan szervezett várgazdaságok birtokában a király még mindig az ország leggazdagabb földbirtokosa volt, s domaniális jövedelmei nevezetes szerepet töltek be a királyi magánháztartással egybeforrott államháztartás jövedelmei között”.

⁷ *Engel* 1981, 6–11.

⁸ *Engel* 1981, 17–18. Az ott idézett műveken kívül l. még a 10–11. századi német hivatali „hűbérekre” *Heinrich Mitteis*: *Der Staat des hohen Mittelalters*, 4. bearb. Aufl. Weimar, 1953, index s. v. *Amtslehen, honor*; *Theodor Mayer*: *Fürsten und Staat. Studien zur Verfassungsgeschichte des deutschen Mittelalters*. Weimar, 1950. 233–238. A megfelelő katalán intézményekre *J. M. Lacarra*: „Honores” et „tenencias” en Aragon. In: *Les structures sociales de l’Aquitaine, du Languedoc et de l’Espagne au premier âge féodal*. Paris, 1969. 143–177. (A tanulmány ismeretét *Bak János*nak köszönöm.)

intézménynek volt közismert vulgáris megnevezése is, amely vagy szintén kiveszett, vagy esetleg megváltozott jelentéssel élt tovább nyelvünkben. E feltevés alapján – minden váratkozás ellenére – sikerült rábukkani a 'becsü' szóra, amelyet egy 1450 körüli prédikációgyűjtemény magyar glosszája tartott fenn a latin *feudum* fordításaként. A 'becsü', amint ez rögtön látható, a *honor* vulgáris nyelvi megfelelője (vö. *honor* = 'becsület').⁹

7. A *honor* = 'becsü' = *feudum* egyenlőség rávilágít arra, hogy a magyar honorrendszer a kortársak tudatában a hűbériség (elsősorban persze a nagyhűbérek) hazai megfelelőjeként élt. A szervezet élén, akárcsak nyugaton, a király áll, aki a honorokat „hivatali hűbérként” adományozza legfontosabb híveinek. Ők az ország bárói, „akik az ország ispánságait és honorjait bírják”, hivatali birtokuknál fogva ők a legnagyobb földbirtokosok, és így *funkcionálisan* ők a királyság „nagyhűbéresei”.¹⁰ Helyzetüket maguk is így látják, amint erről olykor egy „elszólásuk” tudósít: 1331-ben Losonci István vasi és soproni ispán például megerősíti Tatamér fehérvári prépostot egy öröklött birtokában, amelybe a király parancsára beiktatták, mégpedig „azon joggal, amellyel hűbérünk-höz királyi adományból tartozott” (*eo iure quo ad nostrum beneficium ex regia donatione pertinere dinoscatur*). A *beneficium* természetesen az ispáni honorbirtokot jelenti, akárcsak pl. 1356-ban, amikor Sáros királyi vár „beneficium”-áról történik említés.¹¹

Megállapítható tehát, hogy az Anjouk uralmi szervezete is a nagybirtokrendszernek egy változatára épült, és határozottan hűbéries vonásokat mutat. A hűbériséghez való hasonlósága azonban – terminológiai és kulturális kölcsönzésektől függetlenül – csak *funkcionális*, nem pedig szerkezeti. Magyarországon a *feudum* mint birtoklási forma nem honosodott meg, a nemesek – köztük a bárók is – családi birtokaikat öröklött jószágként (*iure hereditario*), azaz nyugati terminológiával élve *allodiális* jogon birtokolták, lényegében ezt a jogot harcolták ki a királytól örökbe nyert uradalmaik számára is, tehát hűbéries formák kizárólag a hivatali birtokkal kapcsolatban alakultak ki. Ez azonban ném fejlődött igazi hűbérre, hanem megmaradt azon a kezdetleges szinten, amelyen Nyugat-Európa 9–10. századi – tehát hűbériség előtti – államalakulataiban találkozunk vele. A hivatallal járó területi joghatóság és a hivatali birtok nem olvadt egybe és nem vált öröklődővé, felbomlása pedig nem úgy következett be, mint nyugaton, azaz a tisztség örökletessé válásával, hanem úgy, hogy 1387 után a királyság a tisztséggel járó birtokokat sorra eladományozta, a hivatal pedig elvált a birtoktól, és megmaradt hatalom nélküli funkciónak. Az „igazi” hűbéri és a magyarországi szervezet közti leglényegesebb különbséget a firenzei kortárs, Villani fogalmazta meg egyszerű szavakkal, de találóan: „A magyarok igen hatalmas nép, csaknem valamennyien hűbéruraságok (*baronaggi*) kormányzása alatt

⁹ Engel 1981. 13.

¹⁰ A báró szót ebben a tágabb, eredetibbnek látszó értelemben kívánom használni a továbbiakban is. Ezt az értelmét a lehető legpontosabban „definiálja” V. István egyik oklevele (1270): „omnes barones nostri seu quicumque et qualescunque comitatus, dignitates et honores regni nostri tenentes” (Zichy I. 20. idézi Bónis 129). Szűkebb értelemben a 14. század közepe óta használatos az ország néhány (10–15) főméltóságának jelölésére; ezekre l. *Fügedi Erik*: A 15. századi magyar arisztokrácia mobilitása. Bp. 1970. 2–4. Az ún. méltóságsorok általában őket sorolják fel, de a szokásos befejező formula – „et aliis quampluribus comitatus regni nostri tenentibus et honores” – még sokáig utal a szónak egykor szélesebb jelentésére. L. a 14. jegyzetet is.

¹¹ 1331: Dl. 66. 412; 1356: Dl. 64. 677.

állnak, de a magyarországi hűbérek (*baronie*) nem öröklődnek, nem is élethossziglan szólnak, hanem mindet az uralkodó tetszése szerint osztják szét és veszik el.”^{1 2}

A továbbiakban ennek a politikai rendszemek néhány vonását fogjuk közelebről tanulmányozni. Megvizsgáljuk, hogyan történt a honorok szétosztása, birtokba vétele és igazgatása, és milyen szempontok és elvek alapján szervezték meg az az ország kormányzását. Dolgozatunk tehát elsősorban azoknak az intézményi *alapoknak* a feltárására irányul, amelyeken az Anjouk „államszervezete” nyugodott; nem foglalkozik magának az államnak mint egésznek a működésével.

I. A honor szervezete

1.

A 14. századi Magyarország sorsát a király irányította családja tagjaival és a fő egyházi és világi méltóságokkal, a püspökökkel és a bárókkal egyetértésben. Együtt határozták meg a királyság külpolitikai irányvonalát, együtt döntöttek arról, béke lesz-e vagy háború, s ha háború, akkor ki ellen, ők jelölték ki a hadak vezéreit és az idegenbe küldött követségek vezetőit. Döntéseikért a király és nagyjai közösen vállaltak felelősséget is, vagyis idegen hatalmakkal szemben ők képviselték az országot.^{1 3}

Közösen intézkedtek az ország belső ügyeiben is. Fontosabb határozatait a király mindig előkelőinek hozzájárulásával, „a főpapok és bárók tanácsából” hozta meg, és minden örök érvényűnek szánt privilégiuma ünnepélyes záradék formájában a tanács jelképes beleegyezését is tartalmazta, a hivatalban levő püspökök és fontosabb bárók nevének befoglalásával.^{1 4}

^{1 2} *Marczali Henrik*: A magyar történet kútfőinek kézikönyve. Bp. 1902. 225.

^{1 3} *Schiller Bódog*: Az örökös főrendiség eredete Magyarországon. Bp., 1900. 98. 146.

^{1 4} Mint az eddigiekből is kitűnt, nem értek egyet azzal a szétbontással, amely szerint az Anjou-korban általában véve az ország „nagybirtokosai” voltak a királyi tanács tagjai, e birtokosi minőségükből kifolyóan. Ez a nézet *Schiller Bódognak* az ún. tágabb királyi tanácsról vallott felfogásán alapszik (i. m. 24–25. 33–166, különösen 153 kk) és végső forrása *Schillernek* az a tartathatatlanság állítása, hogy a *baro* szó a 14. században nemcsak tisztségviselőt, hanem „nagybirtokost” is jelentett, „az előkelő, gazdag, hatalmas urakat általában” (i. m. 264, vö. 69. 4. jegyz.). *Schiller* részben abból merítette ezt a véleményét, hogy a 14. és 15. századi állapotok között nem tett különbséget, részben pedig láthatóan abból, hogy mindazokat a „tanács” tagjainak tekintette, akik az oklevelekben akár bíróságok ülnökeiként, akár relációs jegyzetekben előfordulnak, márpedig e nevek között valóban sok olyan személyt találunk, akik nem viseltek tisztséget. Mindeme nézeteit azóta többen megcáfolták. A „tágabb tanács” elméletét elvetette *Szilágyi Loránd*: A magyar királyi kancellária szerepe az államkormányzatban. Turul 44 (1930) 57, s az ő nyomán *Mályusz Elemér*: A magyar társadalom a Hunyadiak korában. Mátyás király. Emlékkönyv születésének ötszázéves fordulójára. I. Bp. (1940). 417. 70. jegyzet. Azt, hogy a relációs jegyzeteknek a tanácshoz nincs közük, kimutatta *Szentpétery Imre*: A kancelláriai jegyzetek Anjou-kori okleveles gyakorlatunkban. Emlékkönyv Károlyi Árpád születése nyolcvanadik fordulójának ünnepére. Bp., 1933. 482, *Szilágyi* i. m. 55, és hasonlóan foglalt állást *Kubinyi András*: A budai vár udvarbírói hivatala (1458–1541). Levéltári Közlemények 35 (1964) 73, 35. jegyzet. (Prozopográfiai vizsgálat ugyanezt mutathatja ki a 14. századi bírósági ülnökökről, bár ilyesmire eddig tudtommal nem került sor.) Azt pedig, hogy a *baro* csak a 15. század második harmadától kezd „mágnás, nagybirtokos” jelentést felvenni, régen tisztázta *Bónis* 485. számos

A király személyét érintő ügyben a tanács külön testületként is fellépett, mint az ország egyetemének képviselője. 1328-ban az osztrák hercegekkel szemben külön oklevélben vállalt szavatosságot a békéért, amelyet királya kötött velük, és az oklevelet kiállító országnagyok kötelezték magukat, hogy urukat minden erejükkel rá fogják bírni a szerződésben foglaltak megtartására,¹⁵ 1330-ban az ország nemeseinek összessége nevében huszonnégy világi főméltóság hozta meg ítéletét Zách Feliciánnal és nemzetségével szemben, amiért a királyra és családjára kezet emelt.¹⁶

Ezekon a „hosszú távú” döntéseken kívül, amelyeknek írásos nyoma is maradt, a napi politika folyó ügyeiben is érvényesült az országnagyok szava. Ezek az ügyek nem voltak feltétlenül jelentéktelenek. Ide tartozott például a *honorok szétosztása* is, amit éppen a legfontosabbak közé kell számítanunk, s ami bennünket ezúttal elsősorban érdekel. Ez is a tanácsban történt: Károly Róbert 1328-ban azt írta Ung megye nemeseinek, hogy az ispáni honort „a főpapok és bárók tanácsára” adta Druget Jánosnak.¹⁷ Amennyiben jelentős tisztségek szétosztásáról volt szó, a döntés elsőrendű hatalmi kérdés volt. Ennek ellenére egyetlen esetben sincs róla közvetlen tudomásunk, mivel az ügyek intézése – természetesen – szóban történt. Csupán a tisztségviselők körében beállt személyi változásokból próbálhatunk visszakövetkeztetni a döntési mechanizmus működésére és szempontjaira. Ezt kell tehát megkísérelnünk, bármily hiányosak is a 14. századi méltóságok változásaira vonatkozó ismereteink.¹⁸

A következőkben a lehetőségekhez képest rekonstruálunk egy fontosnak tekinthető döntési szituációt, amelynek legalább időpontját és körülményeit hozzávetőleg ismerjük. Látni fogjuk, hogy a homályos pontok még ebben az esetben is számosak.

A hatalom újrafelosztására a legtöbb esetben egy főméltóság halála vagy súlyos betegsége adott indítékot. Így amikor 1356 februárja táján meghalt a tizennégy éve hivatalban lévő nádor, Gilétfi Miklós, elhunytával hatalmi vákuum keletkezett. A vákuumot természetesen nem a nádori bíróság perei és az elmaradt közgyűlések jelentették, mert azokat el lehetett halasztani, hanem az üresen hagyott nádori honor. Sajnos, tudásunk ezen a ponton eléggé cserbenhagy. Bizonyos, hogy Gilétfi is, mint elődei vagy utódai, számos ispánságot tartott a kezén, ezek közül azonban egyedül Trencsént és a hozzá tartozó várakat ismerjük.¹⁹ A többit kizárásos alapon Nyitra, Bihar, Fejér, Tolna és talán

adattal. Nincs tehát semmi okunk, hogy a 14. század *prelati et barones* kitételét (és ennek a *proceres, nobiles* bevonásával kibővített változatait) másra vonatkoztassuk, mint az ország fő egyházi és világi méltóságaira. Legfeljebb azon érdemes vitatkozni, hogy ez utóbbiak körébe az ispánok minden esetben és teljes számban beleértendőek-e. (Az újabb irodalomból *Janos M. Bak*: Königtum und Stände in Ungarn im 14–16. Jahrhundert. Wiesbaden, 1973. 27 kk. bárókon következetesen a tisztségviselőket érti, a hazai feldolgozásokban azonban erre egyelőre nincs példa.)

¹⁵ DF 257 972, hibás kiadása F. VIII/7. 209.

¹⁶ F. VIII/3. 419–427.

¹⁷ Dl. 31. 214.

¹⁸ A 14. századi bárók, ispánok és várnagyok, valamint helyetteseik archontológiáját a kiadott forrásokból jó érzékkel állította össze annak idején *Wertner Mór* (I. a Rövidítések között). Adatai néhol korrekcióra szorulnak, egészükben azonban megbízhatók, ezért az egyszerűség kedvéért rájuk hivatkozom az alábbiakban ott is, ahol valamivel pontosabb adatok állnak a rendelkezésemre. Egy új, korszerű archontológia összeállítása mindenképpen kívánatos volna.

¹⁹ Trencsénre 1354: Dl. 72. 828, a hozzá tartozó Oroszlánkö várra 1354:DF 266.932. Utolsó ismert nádori kiadványa jan. 24-én kelt: Dl. 4593.

Szepes megyék között kell keresnünk. A honor utódlásának kérdésében a királyi tanács – a jelek szerint némi huzavona után – március utolsó hetében hozott döntést. Az új nádor a kormány „erős embere”, Kont Miklós erdélyi vajda lett, az Ujlaki-család öse. A vajdai méltóság a Lackfi-dinasztia fejének, András királynéi tárnokmesternek, az addigi vasi és soproni ispánnak jutott. Az utóbbi két megyét váraival együtt az új nádor kapta meg, övé lett ezen felül Gilétfi nádor hagyatékából Trencsén ispánsága, továbbá Sáros, Szepes, Bihar és talán Nyitra megyék honorja. Az addigi sárosi ispánt és várnagyot, Czudar Péter mestert a diósgyőri várnagysággal kárpótolták. Kont nádornak viszont új és terjedelmes honorja fejében le kellett mondania a székelyek ispánságáról, amelyet testvére, Lökös pohárnokmester tartott kézben, és Lökös utóda a volt nádor fia, Gilétfi János nógrádi ispán lett. A tanács egyúttal egy másik fontos ügyben is döntést hozott: leváltotta Alsó-lendvai Miklóst a szlavón bánaságról, és a helyét Paksi Leusták somogyi ispánnal töltötte be. Paksi lett Fejér és Tolna ispánja is, amely megyék feltételezésünk szerint az elhalt nádor honorjához tartoztak.²⁰

Arról nincs tudomásunk, hogy a szlavón bánság élén mi váltotta ki a személycserét. Alkalmasint a „befeketés”, amit a halálesetek mellett a hatalmi mechanizmus másik fő rugójának kell tekintenünk. 1356 tavaszán küszöbön állt a Velence ellen indítandó háború, s ebben a bánra természetesen kulcsszerep várt. Lehet, hogy Miklós bán leváltását politikai „megbízhatatlansága” idézte elő. Úgy hisszük, akadtak a tanácsban olyanok, akik emlékeztették társaikat a bán tisztázatlan szerepére az 1346. évi dicstelen zárjai hadjáratban, amikor is Miklóst ellenfelei Velence bérencének híresztelték, árulással vádolták, és akkor is – akárcsak most – elérték, hogy a király visszahívta a báni tisztről.²¹

A királyi tanács ülését követően az új bárók birtokba vették honorjaikat. Szétküldték embereiket, hogy a várakat és tartozékaikat vegyék át a részükre az előző birtokostól, majd ha a szükség úgy kívánta, maguk is a helyszínre utaztak. Érdeemes megjegyezni, hogy a zárak és honorok átadása az Anjou-kor folyamán mindvégig zökkenők nélkül történt, legalábbis nincs tudomásunk egyetlen esetről sem, amikor a honor ura ellene szegült volna a tanács akaratának. Ez azt mutatja, hogy a kormány a középkor viszonyaihoz képest figyelemre méltó autoritással rendelkezett.²²

²⁰ Vö. Wertner 6, 27, 164, 170, 177; Sárosra 1355: Dl. 64.049, 1356: Dl. 87.316; Szepesre 1354: DF 263.084, 1357: Dl. 39.671; Biharra 1362: DF 278.594; Nógrádra 1355: Dl 64.675; a székely ispánságra 1355: ZW. II. 110, 1358: AO VII. 113; Diósgyőrré 1356: AO VI. 495; végül az alábbi méltóságsorokat: 1356. III. 12: *Házi I/1.* 109; 1356: III. 21: AO VI. 439; 1356. IV. 6: F. IX/7. 141. Az első kettő szerint a nádorság üresedésben van.

²¹ A bán árulásának kérdéséről *Baumgarten Ferencz*: Forrástanulmányok Nagy Lajos és Velence viszonya történetéhez. Századok 36 (1902) 11 kk. Leváltására nyomban az 1346. júl. 1-i ütközet után sor került, mert utódjának, Szécsi Miklósnak a helye (a sárosi és szepesi ispánság) már 15-én be volt töltve (F. IX/1. 364). A hatalomért való tülekedés egy másik, biztosan ismert esete: Kont Miklós nádor (1366-ban) „befeketésre” és száműzetésbe küldte Kanizsai István zágrábi püspököt, Szlavónia helytartóját: F. IX/4. 576.

²² Egyetlen ide vonható esetről tudunk: Szécsi András erdélyi püspök 1349-ben vonakodott a királyt bebocsátani egyik várába, ami azonnali megtorlást vont maga után (*Fügedi* 1977. 87). Semmi jel sem mutat arra, hogy Lajos alatt a bárók hatalma a királlyal szemben tért hódított volna (erre a véleményre l. pl. Magyarország története. 1. k. 2. kiad. Bp., 1967. 109.)

A honorok átadása esetükben 1356 március legvégén és április első napjaiban mehetett végbe. Erdélyben április 6-án még a távozó Kont Miklóst helyettese, István alvajda adott ki oklevelet, és április 3-án Vas megyében is még Lackfi András alispánja volt hivatalban. Egy április 6-i méltóságsor azonban már az új kormány tagjait nevezi meg, és Kont Miklós nádor emberei [Farkasfalvi] Frank fiai, Mihály és Jakab mesterek, akiket alispánjaként Sáros megye átvételére küldött, a sárosi királyi vár „hűbérét” már március 31-én „ténylegesen” birtokba vették (*beneficium ipsius castris actu obtinuissent et habuissent*).²³

Ez az érdekes oklevél különben arról is tudósít, hogy a tisztségváltások nem csupán a politika „felhőrégióban”, hanem az egyszerű emberek mindennapjaiban is éreztették hatásukat. A sárosi vár henningi népeinek például korántsem volt mindegy, hogy az addigi ispánt, Czudar Pétert, egy akkor még jelentéktelen udvari „ifjút”²⁴ vagy pedig a hatalmas Kont Miklóst tekinthetik gazdájuknak. Mihelyt ugyanis meghallották, hogy Sáros vár „hűbére” gazdát cserélt (*audita permutatione beneficium castris Sarus*), nem vesztették az időt, hanem az új protektorban bízva elszántották a szomszéd nagybirtokos Tarkóiek veresalmi szántóföldjeit.

2.

Valószínű, hogy a legtöbb esetben a honorok átadása is az írásbeliség mellőzésével történt. Feltevésünk szerint a leváltott báró értesítette helyetteseit, hogy a gondjukra bízott várakat ki kell üríteniük, az utód pedig kiküldte saját embereit azok átvételére. Emellett azonban már igen korán előfordult „modernebb” ügyintézés is: maga a király utasította írásban az érdekelteket, hogy a jövőben az új tisztségviselőnek engedelmességesnek.

Az Anjou-korból mindössze néhány ilyen tartalmú parancslevél maradt fenn, a legkorábbi 1328-ból.²⁵ Győr számukból magában véve nem következnek, hogy ez az oklevéltípus eredetileg is ritka volt, hiszen minden bizonnyal a ránk maradt néhány levéltárban is sokat selejtezték ki belőlük. Feltűnő azonban, hogy e mandátumoknak évtizedek elteltével sem alakult ki egységes formulájuk. Azt mondhatnók, ahány megmaradt, annyiféle szövegezésű található közöttük.

Ha a változatos megfogalmazástól eltekintünk, tartalmukat tekintve a parancsokban kétféle rendelkezés fordult elő, megfelelően a honor már említett kettős természetének. Egyfelől az uralkodó magának a *honornak* – vagyis a királyi birtokoknak, váraknak – az átadása iránt intézkedik, másfelől a tisztségviselő joghatósága alá rendelt *nemeseket* szólítja fel engedelmességre. Van oklevél, amelyikben az egyik, van, amelyikben a másik rendelkezéssel találkozunk, és előfordul a kettő együtt is. Az ispáni megbíztatás természetét illetően különösen tanulságos az e nemből legrégebb parancslevél, amelyet Károly Róbert 1328. október 9-én intézett Pozsonyból Ung megye „valamennyi nemeséhez és

²³ 1356. IV. 6: DL 50.336; IV. 3: DL 100.066; III. 31: DL 64.677. A méltóságsor: F. IX/7. 141.

²⁴ Czudar sárosi ispánjára 1355: DL 64.049; *aule iuvenis* 1356: AO VI. 493, e fogalom értelmére Kurcz 82–90, aki „apródnak” fordítja. Ez véleményem szerint a *parvulus*-nak felel meg, míg a *iuvenis* = ifjú (a Schlägli-szójegyzék szerint is: *ifw*, nr. 240).

²⁵ DL 31.214, vö. TT 1900. 394.

minden rendű és rangú lakosához” (*universis nobilibus et aliis cuiuscumque status et conditionis hominibus in comitatu de Vngh existentibus*). Ebben tudomásukra hozta, hogy az ispánságot az ország honorja gyanánt minden jogaival egyetemben [Druget] János mester óbudai vármagynak adományozván hűsége és szolgálatai fejében (*consideratis suis fidelitatibus et . . . serviciis . . . dictum comitatum tamquam regni nostri honorem sibi cum omnibus iuribus suis conferendo*), őt bírójukká és maga helyett előljárójukká tette meg (*vobis in iudicem et vice nostre persone in precessorem commiserimus et duxerimus statuendum*), és utasította őket, hogy őt vagy oklevele felmutatóját tisztességgel fogadva neki mindenben engedelmesskedjenek.²⁶

Az oklevél azért tanulságos, mert nem remélt világossággal határozza meg a 14. századi ispáni tiszt két összetevőjét: a hatalmat és a funkciót. Lényegét tekintve a király levele az utóbbinak átadásáról tudósítja a megye lakosait: Druget János az ő személyében „előljárójuk” és „bírójuk” lett”. Az ispán tisztjével kapcsolatban egyedül ez a tény vonatkozott közvetlenül a megye népére. A többi csak annyiban, hogy a kinevezés a honor átruházásának (*conferendo*) volt a folyamánya. Ez utóbbi azonban már a királyság belső ügye volt: az uralkodó „főpapjai és bárói tanácsából” Drugetnek adományozta az ungi *comitatust* „az ország honorja gyanánt”. Ez képviselte a tiszttel járó hatalmat. Észre kell vennünk, hogy amit vizsgáltunk, nem más, mint „nemesi megye” és „királyi megye” sajátos egysége. Amit a szakirodalom a megye mint intézmény fejlődésének két különböző, időben egymást követő stádiumaként szokott számon tartani, itt egyazon intézmény két arcaként áll előttünk, a 14. századra jellemző szoros egységben.²⁷

Más forrásokból meg tudjuk állapítani ennek az egységnek a természetét és elemeinek egymáshoz való viszonyát is. A „nemesi” megyére nem kell sok szót vesztegetünk: Ung „provincia” volt ez, a sajátképpen „megye”, vagyis az ispáni joghatóság érvényességi területe, egyértelműen meghúzott határokkal, amelyeknek ősi eredetét Váczy Péter és Györffy György a korábbi állásponttal szemben általános érvénnyel bebizonyították,²⁸ s amelyek csekély változásokkal megérték a 20. századot is.²⁹ E határok belül szétszórta, kisebb-nagyobb – de szintén körülhatárolt – darabokban terült el a „királyi” megye, azaz a királyi adomány tulajdonképpen tárgya: az ungi vár földjeinek összessége, mint korhoz – a földek meglétéhez – kötött intézmény, egyre zsugorodva az utolsó Árpádok bőkezűségének jóvoltából. Ez volt ama „Ung birtok, vagyis megye” (*possessio sive*

²⁶ Dl. 31.214

²⁷ A megye 14. századi formájáról mint kizárólag nemesi megyéről kimerítően *Gábor Gyula*: A megyei intézmény alakulása és működése Nagy Lajos alatt. Bp. 1908., továbbá *Holub József*: Zala megye története a középkorban. I. Pécs, 1929; 130–137; *Eckhart Ferenc*: Magyar alkotmány- és jogtörténet. Bp., 1946. 124–130.

²⁸ *Váczy Péter*: Die erste Epoche des ungarischen Königtums. Pécs, 1935. 30–36, és *ugyanő*: A korai magyar történet néhány kérdéséről. Századok 92 (1958) 335 kk; *Györffy György*: István király és műve. Bp., 1977. 195–204. Velük szemben ma már tarthatatlan az a sokáig uralkodó nézet, amely a királyi megyében a királyi birtokok „magángazdasági szervezetét” látta (utoljára részletesen *Holub József*: A királyi vármegyék eredete. Emlékkönyv Szent István király halálának kilencszázadik évfordulóján. Bp., 1938. II. 73–106).

²⁹ Ung megye ősi határa nyugaton a Zbugya patak és a Laborc volt (1344: fluvius Laborch qui fluvius separat comitatum Zemplen a comitatu Hung, Dl. 32.163), amely a falvakat is kettéosztotta (1337: Sztáry I. 133). Ez a határ a 19. századig csak kis mértékben módosult.

comitatus Vngh), amelyet IV. László 1279-ben mindenestül Aba Finta vajdának adományozott örökbe, III. András pedig 1290-ben megerősítette az adományt Finta testvére, Aba Amadé nádor részére.³⁰ Amadé fiai uralmon maradtak itt a rozgonyi csata (1312) után is, s az egyikük, László 1317-ben még szabadon rendelkezett egy „Ungban” (*in Vngh*) fekvő falujáról³¹. Nyomban ezután a megye Károly Róbert kezére jutott. Vezére, Ákos Mikcs sárosi ispán 1318 elején (vagy még 1317 végén) megvívta a hűtlennek nyilvánított Amadéfiaktól ungi birtokuk központját, Nyevicke várát – amelyet egy másik oklevél „Ung várának”³² nevez –, és a visszahódított ispánság élére a király embere, Elek mester (1318–27) került, aki minden valószínűség szerint nem volt más, mint Mikcs ilyen nevű testvére.³² Eleknek 1327 után nyoma vész, alighanem meghalt, és ekkor jutott Druget János ispánként az ungi honor birtokába. A „királyi” megye ezután még négy évig létezett. 1332-ben szűnt meg végleg, amikor Károly Róbert örökbe is odaadta Drugetnek Nyevickeit és vele együtt – a vár uradalma gyanánt – az ungi vár megmaradt földjeit.³³

A mondottak alapján immár világos, miből állt a 14. században az ispáni megbízás: a „provincia” területére szóló közjogi – lényegében bírói – funkció átruházásából, ami tulajdonképpen azonos a későbbi „főispán” tiszttel, továbbá – ahol volt még ilyen – a vár földjeinek honorként való átadásából. Ezek után visszatérhetünk oda, ahonnan kiindultunk: a megbízásokat tartalmazó oklevelekhez.

A honor kétféle természetét majdnem ugyanilyen explicit módon találjuk szembeállítva egy más alkalommal már bővebben kommentált oklevélben, amelyet Nagy Lajos 1379-ben egyrészt „Győr, Komárom, Fejér, Bakony és Vértes megyék” (*comitatus*) nemeseihez intézett, új ispánjuk, Himfi Benedek iránti engedelmességre szólítva fel őket, másrészt a megyékkel együtt Himfinek honorként adományozott Csókakő, Gesztes, Vitány és Csesznek királyi várak népeihez, utasítva őket, hogy uruknak és embereinek szolgáltassák be a királyi jövedelmeket.³⁴

Jóval összetevetebb megfogalmazású egy másik királyi parancs, amelyet 1371. november 11-én a temesi ispánsággal kapcsolatban állíttatott ki az uralkodó. Ebben tudatta Opuliai László herceg nádor temesvári alvárnagyával, András fia László mesterrel, továbbá a nevezett ispánságba és „alsó részeibe” állított valamennyi tiszttartójával és

³⁰ 1279 > 367: in una videlicet domini Ladizlai olym regis Hungarie in anno domini m^o ducesimo septuagesimo nono emanata littera privilegii inter cetera habebatur, quod idem dominus Ladislaus rex consideratis fidelitatibus et servitiis Ffintha woyuode Transilvani in eodem privilegio seriatim expressis et declaratis possessionem sive comitatum Vngh vocatum cum omnibus suis utilitatibus et pertinentiis eidem Ffintha woyude et per eum suis heredibus donasset, contulisset et tradidisset in perpetuum possidendum, DF 233.780. (Az oklevelet a Nyevicke várhoz tartozó Kapos birtok perében mutatták be a Drugetek bizonyítékként.) 1290: *Wenzel Gusztáv*: Árpádkori új okmánytár. XII. Bp. 1874. 497.

³¹ 1317 > 338: suam propriam terram in Vngh, Dl. 107 302.

³² Az események datálására *Kristó Gyula*: A rozgonyi csata. Bp., 1978. 93. Eredményeivel teljesen egybevág, hogy Elek 1318. IV. 29-én szerepel első ízben ungi ispánként, egyben Ungvár melletti birtokosként: Dl. 57.250. Utoljára 1327: Dl. 57.281. – Nyevicke várával, amelyet egy oklevél szerint Mikcs foglalt el az Amadéfiaktól (1322: AO II. 38), azonosnak tartom „Ung várát”: „castrum nostrum Hungh, quod per filios Homodei infideles nostros contra nos detinebatur ... expugnari fecisse mus”, 1326: F. VIII/3. 74.

³³ 1332 > 367: DF 233.780.

³⁴ Dl. 101 919, vö. *Engel* 1981. 12.

vámosával, valamint a *nemesekkel és más rendű emberekkel*, úgyszintén az összes királyi falunaggal és jobbágyokkal, hogy az ispánságot a mondott vár várnagyságával együtt (*ipsum comitatum cum castellanatu dicti castris*) kegyének meghagyása mellett elvette „László úrtól”, és Himfi Benedek mesternek adta honor gyanánt (*duximus pro honore conferendos*). Utasította a címzetteket, hogy a honorokból távozzanak (*exeat de honoribus prenotatis*), és azokat teljes joggal adják át Himfinek vagy embereinek, a királyi népeket pedig felszólította, hogy szolgáltatásaikat híven teljesítsék neki.³⁵

Más hasonló oklevelek ezzel szemben kizárólag a honor átruházásával kapcsolatosak. Így 1375-ben Lajos arról értesítette Lackfi Imre nádort, hogy „Trencsén várát a hozzá tartozó többi várral és valamennyi tartozékával” Bebek György királynéi tárnokmesternek adta honorba (*duximus pro honore committenda*), kivéve a magának fenntartott Trencsén, Bellus és Leva városokat, és utasította a nádort, hogy „kezét a várakból kivonva” adja át azokat az új birtokosnak.³⁶ Elég valószínű, hogy a várakkal együtt járt a trencsényi ispáni tiszttátruházása is, erről azonban az oklevél nem tett említést.

Előfordult, hogy a király nem ispánságot adományozott el honor gyanánt, hanem csupán egyetlen várat és uradalmát. Ezzel kapcsolatos parancslevél is maradt ránk kettő: 1352-ben Somlyó (Veszprém m.) vár királyi népeit szólította fel Lajos király, hogy Himfi Benedek mesternek, udvara lovagjának engedelmeskedjenek, mivel a várat neki adományozta honorként (*pro honore*); 1381-ben pedig Czudar György királyi udvarmesternek és szepesi ispánnak adván ugyanilyen címen a Sáros megyei Szakalya várat, ennek jobbágyaihoz fordult hasonló paranccsal.³⁷

3.

A bárok, elnyervén kinevezésüket, elfoglalták azt a kisebb vagy nagyobb honort, amelyet az uralkodó kegye juttatott nekik. Hogy egy-egy bárói honor miből állhatott, az többé-kevésbé kitűnik az eddigi példákából is: egy vagy több várból és a hozzájuk tartozó birtokok jövedelméből. Hogy az élete mint folyt, arról már csak szerencsés véletlen folytán vagyunk képesek valami keveset megtudni.

A honor, lényegét tekintve, nagybirtok vagy nagybirtokok együttese volt. A 14–15. századból ránk maradt iratanyag viszont nem kélt az utókorban olyan benyomást, mintha a magyarországi uradalmak gazdálkodása és irányítási módja különösen fejlett lett volna. Különösen nem, ha Európa más tájaival hasonlítjuk össze. A középkori angol főúri dominiumokon például már a 13. század végétől feltűnnek olyan jellegű gazdasági iratok és elszámolások, aminőkkel bennünket legföljebb a 16. század örvendeztet majd meg.³⁸ Ezek után különös szerencseként kell elkönyvelnünk, hogy a 14. századból, talán egyetlen ilyen jellegű hazai emlékként, éppen egy nagyobb honor számadástörédeke maradt fenn. Bármily csekély is ez a maradvány, a semminél mégis több, és legalább nyújt némi bepillantást egy magyar honorbirtok hétköznapijaiba.

³⁵ F. IX/4. 340, hibás lapszám.

³⁶ F. IX/5. 37 = DI. 41.969.

³⁷ AO V. 632, vö. Engel 1981. 12; F. IX/5. 486.

³⁸ Vö. G. A. Holmes: *The estates of the higher nobility in fourteenth-century England*. Cambridge 1957. 85–120.

A tudtunkkal kiadatlan, bár nem teljesen ismeretlen forrás egy 6 lapos keltezetlen papírfüzet, amelybe Himfi Benedek bán környezetének írástudó embere, Pál fia Miklós mester vezette be mintegy két hónapon keresztül a temesvári ispáni háztartás bevételeit és kiadásait.³⁹ Himfit, mint az imént láttuk, 1371 novemberében nevezte ki a király temesi ispánnak és bízta rá a temesvári várat a hozzá kapcsolt „alsó részekkel” együtt. Hivatalát 1375-ig töltötte be, amikor a jelek szerint Garai nádor lett az utóda.⁴⁰ A feljegyzést tehát erre az évkörre kell datálnunk, és ezek után már a pontos keltét is meg tudjuk állapítani egy naptári konkordanciából, amely szerint Szt. Vid napja, június 15-e akkor éppen keddre esett. Ez az 1372. évnek felel meg, a szöveg tehát ebben az esztendőben keletkezett, és ezen belül – számos keltezetlen rovat között elszórtan – április 28-tól június 27-ig találunk benne napi dátumokat. Készítője, úgy látszik, nem közvetlenül Himfi alárendeltje volt, a bánt ugyanis „a mi urunk”-ként (*dominus noster*) emlegeti, míg egy alkalommal megnevezi „az én uramat” is (*domino meo*) bizonyos Miklós mester személyében, akit – mint alább látni fogjuk – Benedek bán öccsével, Himfi Miklóssal lehet azonosítani. Sűrűn szerepel a szövegben a háztartás gazdaasszonya, az „urnő” (*domina*) is, aki alkalmasint e Miklós felesége lehetett, bár az sem kizárt, hogy magáé a báné.

Ez a rövid időszakot felölelő számadás a maga kuszán keveredő és a be nem avatott számára olykor homályos értelmű bejegyzéseivel természetesen nem alkalmas az uradalom gazdálkodásának mérlegszerű elemzésére. Világos képet nyújt viszont arról, hogy ez a gazdálkodás egészében hogyan festett.

A bevételeket a temesvári királyi uradalom és a hozzá kapcsolt birtokok jövedelmei képezték.⁴¹ A jövedelmek között a legnagyobb tételt Temesvár és Somlyó (azaz Mező-somlyó) városok (*civitates*) 400 ft-nyi adója (*collecta*) képviselte, amiből azonban, miért, miért nem, csak 86 ft jutott el a számvéő kezéhez.⁴² További jelentős bevételek származtak a Keve megyei Makszond – nyilván a helység és „kerülete” az uradalma⁴³ – collectájából (több mint 45 ft, és további 12 százás ft), Oszkola és tartozékai (*cum tenütis*) adójából (42 százás ft), és a temesvári vámból, amelynek kisebb, egy-két forintos tételekben, de folyamatosan csordogáló jövedelme nagyjából fedezte az uradalom folyó kiadásait. Temesvári bevétel lehetett – talán az itteni országos vásár vámja – az a „Szt. László-napi” 40 ft is, amelynek forrását a feljegyzés nem nevezi meg. Voltak természetbeni jövedelmek is: a Csanád megyei Perjémes és a Temes megyei Lugas és Hodos uradalmából ökröket hajtottak be, valószínűleg adó gyanánt.⁴⁴

³⁹ Dl. 37.186. A számadást eddig tudtommal egyedül Székely György értékesítette, más vonatkozásban (Magyarország története. 2. kiad. Bp., 1967. 98.) A tanulmány függelékében a teljes szöveget mellékelem.

⁴⁰ 1375: Temes 133. Garai itteni birtoklására vö. (1375–80): Doc. Val. 261; 1377: Dl. 91 837; 1382: Krassó III. 158; 1386: uo. 164.

⁴¹ L. a Függelékhez írt jegyzeteket, és a 44. jegyzetet.

⁴² Item nota de collectis de duabus civitatibus exigitis, videlicet de Themesuar et de Somplio, quantos michi dederunt, super CCCC quanti fuerunt remanserunt in illis LXXXVI flor. – A kiváltságos települések jobbára máshol is ki voltak véve a honor alól; a lipitói mezővárosokra pl. Századok 43 (1909) 862, a trencséniekre 1375: F. IX/5. 37.

⁴³ Csánki II. 119 (districtus)

⁴⁴ Mindezek az uradalmak királyi birtokok voltak, és nyilván a temesi honorhoz tartoztak. Lugasról és Hodosról ezt biztosan tudjuk (1368: Doc. Val. 213–214; (1375–80): uo. 261), a perjé-

A számadás töredékjellege miatt nem tudjuk, hogy a mondott összegek az illető rovat egész évi bevételét képviselik-e, vagy annak csak részleteit, és természetesen arról sem értesülünk, milyen egyéb jövedelmi források jelentkeztek az év többi szakában. Forrásunk éppen ezért leginkább abból a szempontból tanulságos, hogy megtudhatjuk, általában véve nire fordították egy királyi uradalom bevételeit.

Hosszú lenne felsorolni mindazokat a kisebb-nagyobb tételeket, amelyeket a számvevő a kiadások oldalán gondosan bejegyzett. A bevételekhez képest többnyire kisebb, legtöbbször dénárookban kifejezett összegekről van szó, amelyek láthatóan egy előkelőbb úri háztartás mindennapos szükségleteit voltak hivatva fedezni. Némileg meglepő, hogy a háztartás sokkal nagyobb mértékben élt a piacról, mint azt gondolni lehetett volna. A számvevő rendszeresen adott pénzt a konyhára (*ad coquinam*), és külön tételekben is vásárolt húst, bort, továbbá gyógyfüveket (*erbas vidl. zekfu*), a lovaknak takarmányt, lószerszámot, nyerget, kengyelt; fizetett a halászoknak (*laboratoribus sagene seu rethe*), a madárásznak (*aucepi*), valamint az ácsoknak; gabonát őrletett a malomban, ruhát varratott a szabónál és rendszeresen pénzelte a ház „úrnőjét”, valószínűleg szintén a háztartás céljaira. Többször vásárolt kelméket is: másfél vég cseh posztót (*panni bochemicali* [!]), gyapjúszövetet (*banbusium*), több mint 10 ft-ért finom selymet (*bissum sericum*), egyszer meg külön a bán parancsára tíz vég kölni posztót, aminek az árát azonban nem jelölte meg. Hatalmas összeget kellett fizetni egy ízben, 20 százás ft-ot, egy *filator ligaturarum*-ként minősített mesterembernek, talán kötelekért, de az is lehet, hogy csipkéért. Szt. Basziliusz napjártjún. 12.) nagy ünnepet is ültek, bizonyára azért, mert a bán elsőszülöttjének ekkor volt a nevenapja. Nem kevesebb, mint három forint ment el ebből az alkalomból „a szegényeknek, a konyhára és vásárlásokra”.⁴⁵

Bármennyibe került is azonban a háztartás meg az asszony, az igazán jelentős összegeket maga Benedek bán költötte el. Egy ízben 25 ft-ot osztatott szét csatlósai (*clientes*) között, amikor a királyhoz indult, máskor meg 20 ft-ot küldetett „háza”, vagyis talán Döbröntére, ahol ekkoriban épült a vára.⁴⁶ A pénzt „Péter fia János” vitte magával, aki ebből az alkalomból még további 10 ft-ot kapott a bán utasítására. E János minden bizonnyal azonos Sárosi Péter fia Jánossal, aki Himfinek, mint látni fogjuk, vezető familiárisa és ekkoriban éppen temesi alispánja volt. Egy másik alkalommal 6 ft-ot fizetett a számvevő „Beke fia Mihálynak, mivel a királyhoz megy”.

A számadásból egy főúri háztartás viszonylag szemléletes képe bontakozik ki. Nyilvánvaló, hogy Himfi a temesi honor birtokosaként annak minden jövedelmével szabadon rendelkezett, leszámítva a két város nagy összegű adóját, amelyből csak egy kis rész jutott a kezébe, s amelynek többi része talán a királyi kincstárt gazdagította. A honor bevételeit arra fordíthatta, amire jónak látta, beleértve a legszemélyesebb kiadásokat, de természetesen belőlük kellett fedeznie a hivatalával járó „rezsiköltséget” is. Gazdálkodása tehát, leszámítva az ekkor még feltehetően ritka írásbeli elszámoltatást, minden bizonnyal semmit sem különbözött bármelyik korabeli előkelő nemes háztartásától. Mindössze

meszi uradalomra 1347: Zichy II. 239. Orsova vára 1372 körüli építkezésén a honorhoz számítható Sebes, Hodos, Lugas és Cseri *civitas*-ok és *districtus*-aik népei vettek részt: Doc. Val. 239–243. – A vásárra: Item in festo sancti regis Ladislai XXXX flor.

⁴⁵ Himfi Benedek fiaira, köztük Basiliusra 1385: Krassó III. 163.

⁴⁶ Döbrönte vár építésére *Csánki* III. 209, és 1374: Temes 123–128.

birtoklásának jogcíme volt más, mint azoké: ő csupán a király „tetszése tartamára” élvezte mindazt, ami másokat örök joga illetett meg.

Látjuk azt is, hogy a honor ura nem tartózkodott állandóan birtokán. Cselekvéseinek legfőbb színtere az udvar volt, ahol az ország sorsáról döntöttek, és e döntések meghozatalában éppen hivatalánál fogva őt is rész illette meg. Ott kapta hadjáratokra és diplomáciai küldetésekre szóló megbízásait, és ott nyert jutalmat is szolgálataiért. Ha pedig másért nem, azért mindenképpen tanácsos volt ott sűrűn megfordulnia, hogy személyét a király jó emlékezetében tartsa, ellenfeleinek áskálódásaitól pedig megvédjé magát. Minden, ami a báró számára fontos lehetett, a király környezetében dőlt el. Ezt éppen Himfi karrierje bizonyítja ékesen, aki aránylag szerény sorból az udvar kegye által emelkedett három évtized alatt az ország leghatalmasabb bárói közé. „A Királynál valamennyi dolgunk isten segedelmével óhajunk szerint intéződik” – írta büszkén haza özvegy sógornőjének még kevéssel halála előtt is, amikor már Pozsony és több más megye ispánja, számtalan vár ura volt.⁴⁷

4.

A báró tehát gyakran volt távol honorjától, de állandó jelenlétére nem is volt szükség. Feladatait, beleértve várainak őrzését, elvégezték hű emberei: egyrészt családja tagjai, másrészt familiárisai. Himfinek hosszú pályafutása során elsősorban négy testvére volt a segítségére. Mindjárt 1352-ben, amikor Somlyót kapta meg honorba, az egyiket, Pált küldte oda, aki már a következő évben somlyói várnagyként kerül a szemünk elé.⁴⁸ Temesi működésekor már csak ketten voltak életben közülük, Péter és Miklós, és úgy látszik, mindkettejük komoly részt kapott a honor kormányzásából. Péterről tudjuk, hogy a honor déli határán, Miháld várában állt őrt, és többek között Orsova várának újjáépítésében tevékenykedett.⁴⁹ Temesvár, valamint a honorhoz számítható Krassó és Keve megyék kormányzása valószínűleg a másik fivérnek, Miklós mesternek jutott. Az ő számára készítette el az 1372. évi számadást embere, Pál fia Miklós mester, aki minden bizonnyal azonos személy Krassó megye 1374–75. évi ilyen nevű alispánjával.⁵⁰

Látható, hogy a bárók testvéreinek szerepe ebben a korban nem a helyettesítés volt a szó hivatali értelmében. Igazából társbirtokosai voltak a honornak, annak jövedelmét ők is éltek, irányításában tevékenyen közreműködtek, csupán elismerték az elsőbbségét annak, akit közülük a király a tisztség élére állított, uruknak tekintették, és engedelmeskedtek neki. A testvérek hivatali ténykedését természetesen az udvar is tudomásul vette, és normális jelenségként fogta föl. Amikor például Lajos király 1368-ban Himfit a bolgár

⁴⁷ „omnia facta nostra erga dominum regem ad nostram voluntatem deo adiuvante disponuntur”, Dl. 47.901. Az év nélküli, IX. 9-én in *Gerencher* (tehát a király kedvelt vértesi vadászóhelyén) kelt levelet Himfi mint volt bán, pozsonyi ispán küldte Himfi Miklós özvegyének. Címei alapján 1379-re vagy 1380-ra keltezhető, ez utóbbi a valószínűbb, mivel 1380. szept. 10-én a közeli Sárkányról írt levelet: Dl. 68.262. Néhány héttel ezután, 1380. okt. első felében halt meg: *Holub József*: Himfi Benedek halálának éve. Turul 37 (1922–23) 37.

⁴⁸ 1353: Dl. 41 221, idézi *Fügedi* 1977. 190.

⁴⁹ Miháldra 1373: Doc. Val. 247; Orsovára 1373: Századok 34 (1900) 601, 610, 614.

⁵⁰ 1374–1375: *Wertner* 20.

bánság élére állította, parancsait nemegyszer öccséhez, Péter „bolgár bánhoz” küldte, mivel bátyja távollétében Vidin parancsnokaként ő volt a bánság tényleges ura.⁵¹ Hasonló volt, hogy a számos példa közül idézzünk egyet, az Alsólendvai Bánfi-testvérek viszonya, akik mindvégig (1381–85) közösen vezették a szlávón bánságot, és a jövedelmeken is megosztottak, jóllehet „hivatalosan” – a kancellária méltóságsorai szerint – egyedül István viselte a báni méltóságot.⁵² A testvéri összetartás nemegyszer olyan fokú volt, hogy a családfőnek tekintett legidősebb fivér öccsei külön honorjaival is a sajátjaként bánt. Amikor Lackfi István vajda (+ 1353) fiai közül Dénes Erdély kormányzását vezette (1359–67), ő parancsolt öccse, Miklós székely ispán (1363–67) várnagyainak és tisztartóinak, s minden további nélkül a saját emberei közé számította Miklós görgegyi várnagyát.⁵³ Gyakran találkozunk persze azzal a jelenséggel is, hogy a király eleve két vagy néha három testvért együtt állított valamely ispánság élére.⁵⁴

A báró testvérei már csak azért sem lehettek bátyjuk helyettesei, mert ez nem fért volna össze társadalmi rangjukkal. Egy apától születtek, tehát státusuk sem lehetett annyira különböző, hogy egyik a másiknak szolgálja lehetett volna. A helyettesítés ugyanis abban az értelemben, ahogyan a tisztségek viselésében megnyilvánult, a bárói státushoz képest lényegesen alacsonyabbrendű állapot volt. Testvéreivel a báró a vezetést osztotta meg; helyetteseivel viszont a munkát végeztette el. Azok nemzetsége tagjainak számítottak, emezek viszont familiárisainak, „cselédeinek”. A familiaritás természete Szekfű Gyula óta jól ismert történettudományunkban, ezért az alábbiakban csak azt vizsgáljuk meg, milyen formában jelentkezett a honorok igazgatásában.⁵⁵

A báróknak, a legnagyobbakat kivéve, általában egy vezető familiárisuk volt, akit tisztségről tisztségre magukkal vittek, és rábízta a honorjuk vezetésével járó, viszonylag alsóbbrendű teendőket, egyebek közt a bíraskodást. Himfi esetében Péter fia János mester volt ez, nevével a számadásban már találkoztunk. A Zala megyei Sárosd faluból származott, valószínűleg kisnemesi családból, tehát azokhoz képest, akik e korban a bárókat helyettesíteni szokták, feltűnően alacsony sorból, amit annak lehet tulajdonítani, hogy Himfi maga sem volt különösebben előkelő. Sokat egyébként nem tudunk róla. 1366–67-ben, amikor ura a krassói és kevei ispánságot viselte, Sárosdi volt a harami várnagy és Krassó megye alispánja. 1369-ben, amikor Himfi a bolgár bánság után a vasi-soproni honort kapta meg, Vas megyébe követte alispánként, 1372-ben pedig Temes megyében helyettesítette ugyanilyen minőségben. Urától még 1366-ban a Sárosdhoz közeli Galsán kapott birtokrészt szolgálataiért.⁵⁶

A források átböngészése után bizonyosan tucatszám lehetne összeállítani a Sárosdiéra emlékeztető familiárisi karriereket. Mi csak egyet idézünk még annak illusztrálására, hogy az általános helyettes mint jelenség nem volt elszigetelt. A nádorfi Zsámboki

⁵¹ 1369: Századok 34 (1900) 607, vö. TT 1898. 366; 1368: F: IX/4. 120.

⁵² Wertner 591; vö. 1394: ZsOI. 3356. sz.

⁵³ 1366: DI. 105.449, vö. Engel 1981. 6; 1364: Teleki I. 133.

⁵⁴ Erre példák: *Gábor Gyula*: A megyei intézmény alakulása és működése Nagy Lajos alatt. Bp. 1908. 70–72.

⁵⁵ *Szekfű Gyula*: Szerviensek és familiárisok. Bp., 1912. (Értekezések a tört. tud. köréből. XXIII. 3.); *Bónis* 217–312.

⁵⁶ 1366: DI. 107 271; 1367: Krassó III. 75; 1370: DI. 58 023; 1372: Temes 121. (Sárosdi családnévét ezek köz ül csak az 1366-i és 1370-i adat tünteti fel.)

(Gilétfi) János „mindenese” Monoki Simon volt. Maga Gilétfi a következő pályát futotta be: először lékai (Vas m.) várnagy (1353), majd főgrádi ispán (1355), a székelyek ispánja (1358), végül tárnokmester (1360–71 és 1373–75), egyúttal zalai és veszprémi (1360–66, 1369–70), végül másodszer is nógrádi (1375) ispán. Monoki valamivel előbb, 1370–73 táján meghalt, de addig állandóan ura mellett serénykedett: 1358-ban bizonyára ő az a Simon mester, aki Gilétfinek görgényi várnagya volt Székelyföldön; 1360–69 között zalai alispán volt ura helyett, és egyidejűleg, 1363–70 között az altárnokmester hivatalát viselte. Amennyivel a Smaragd vajdától származó és hatalmas ősi vagyonnal rendelkező Gilétfi előkelőbb volt Himfinél, annyival állt feljebb Monoki is Sárosdinál, mert a Bogátradvány-nemzetség egyik ágából született, és volt egy vagy két faluja.⁵⁷

Érdemes megjegyezni, hogy a familiaritásban, a *dominus* megválasztásában nem nyilvánult meg az a fajta családi összetartás, ami a honor kormányzását jellemezte. Mindennapos jelenség, hogy egy család fiai különböző úrhoz szegődtek szolgálatba. Monoki Simon bátyja, Mihály például egy másik bárónak, Czudar Péternek volt hű embere, és megszakításokkal évtizedeken át (1355–1382) kormányozta nevében a sárosi várat és az ispánságot.⁵⁸

Nagyobb honorok, mint Szlavónia, Erdély vagy a nádorsággal járó javak igazgatásához egyetlen helyettes már nem volt elegendő. Itt más gyakorlat jeleit látjuk: a nagyúr egy sor magas rangú familiárisal, valóságos kísérettel rendelkezik, és ennek tagjai vonulnak honorról honorra, hogy uruk „hűbéreit” kezeljék, és a bírói munkát levegyék a válláról. Előfordul persze ilyenkor is, hogy a bárónak van „kedvenc” embere, akire a legfontosabbnak ítélt munkát bízta, de úgy látszik, ő is csak tagja, nem pedig fölrendeltje a csoportnak.

Sajnos, prozopográfiai ismereteinket egyelőre meghaladja az a feladat, hogy akár csak egy ilyen kíséretet is bemutassunk mintaként. Az alispánokat még úgy-ahogy össze lehet gyűjteni a megyei kiadványok alapján, a várnagyokat azonban már csak elvéve. De még ettől eltekintve is roppant nehézé teszi e munkát az a körülmény, hogy a szereplők a század utolsó negyedéig nemigen nevezik magukat a birtokuk után, helyette megkülönböztetésül legtöbbször apjuk nevét használják (N. fia N.), néha még azt sem. Így azután a személyeket meglehetősen nehéz azonosítani, különösen pedig családhoz kötni. Mindeme nehézségek folytán már akkor is szerencsésnek kell tartanunk magunkat, ha egy bárói kíséret csupán csak egy vagy két tagjának az útját valamelyest követni tudjuk. De a jelenség természetét talán az alább következő néhány karrier-töredék is képes sejtetni.

Semjéni Ubul, a Kállai-család egyik tagja, a Lackfiak familiárisa volt, István vajda fiaié, akik, mint láttuk, különösen testvéries szellemben kezelték honorjaikat és mindenük közös volt, többé-kevésbé még a familiárisok is. Ubul mester először Dénes vajdának volt előbb újvári (1361), azután hunyadi, azaz sebesvári (Kolozs m.) várnagya (1364), majd Lackfi Miklós helyetteseként szatmári ispán (1366), Imre vajdasága idején aradi alispán (1369–1372), végül az utolsó élő testvért, Csáktornyai István vajdát, amikor az Sopron és

⁵⁷ Gilétfi pályájára 1353: F. IX/2. 298; 1355: Dl. 64.675; 1358: AO VII. 113; 1374: Dl. 70.558; 1375: *Kubinyi Ferenc*: Oklevelek Hontvármegyei magán-levéltárakból. I. Bp. 1888. 266. Zalai ispánságára *Holub József*: Zala megye története a középkorban. I. Pécs, 1939. 459, a veszprémire *Wertner* 344. Monokira ezen kívül 1363: DF 265.358; 1370: DF 265.366; 1373: DF 265.367.

⁵⁸ *Wertner* 2, 50–51; 1355: Dl. 64.676.

Vas megyéket kapta meg honorba, elkísérte a Dunántúlra, és ott vasi alispánként helyettesítette (1379).⁵⁹ Vele tartott Ugrin fia László mester is, Lackfi volt alvajdjája (1373–75), aki ugyancsak ura helyett soproni ispán és kapuvári várnagy lett (1379).⁶⁰

A kíséret hasonló vándorlását figyelhetjük meg Czudar Péter oldalán, aki az ország északkeleti megyéiből került két ízben (1368–71, 1373–80) a szlavón báni székbe. Hatalmas honorja kezeléséhez hazájából vitte magával familiárisait: elsősorban az abauji Idoi Csirke Pétert, aki mindkét alkalommal körösi ispánja és vicebánja volt; azután Vértesi Miklóst, aki palocsai alvárnagyként (1354) mellette szolgált már pályája kezdetén a sárosi ispánságban (1355–56), Szlavóniában pedig Nagykemlék várnagya (1370, 1373), a körösi ispánság *occupatora* (1373), végül zágrábi ispán és medvevári várnagy (1376–80) lett. Vértesi után Nagykemlék élén bizonyos Pósa fia László mestert találunk (1375), akit a két előző példa alapján nyugodtan azonosíthatunk Csécsi Pósa fia Lászlóval, Czudar Péter korábbi borsodi alispánjával (1367) és Borsod megye későbbi ispánjával (1375–76).⁶¹

Kont Miklós nádornak is ismerjük néhány emberét, akik az ország különböző pontjain bukkannak fel a szolgálatában. Kedvenc helyettese Loránd fia Ravasz István mester volt, az Esztergom megyei Ravaszkeszű névadója, a nyitraszerdahelyi kis uradalom birtokosa és az ottani „vár” (*castrum*, 1399), helyesebben kastély, valószínű építője. Igen korán a királyi udvar lovagja lett (1342, 1347), de ez nem gátolta meg abban, hogy Kont Miklóst pályakezdése óta állandóan helyettesítse előbb barsi (1347–48) és pozsonyi (1351) alispánként, ezután alvajdaként (1352–56), végül pedig, már mint nádort, Vas megye „ispánjaként” (1357–59). Testvére, Ravasz János, akit vasi birtokáról Rádócinak is neveztek, szintén a nádor szolgálatában állt, és utóda lett bátyjának a vasi alispánságban (1360–66).⁶² Szemere nevű familiárisát apjától, Tót Lőrinc tárnokmestertől örökölte Kont Miklós; 1348–49-ben mindkettőjüknek ő volt a Sopron megyei alispánja, majd urával Erdélybe ment, és ott brassói alispánként látjuk viszont (1352).⁶³ Egy másik emberét, Izsép mestert vajdasága idején solymosi várnagyává és aradi ispánná tette meg (1353–55), amikor pedig elnyerte a nádorságot, őt választotta ki alnádorává, és rábízta a honorjához tartozó Szepesség igazgatását (1357–61).⁶⁴

⁵⁹ 1361: DI. 29.694; (1362–65): *Pesty Frigyes*: A szörényi bánság és Szörény vármegye története. III. Bp. 1878. 6; 1364: Teleki I. 133; 1366: Csáky I. 124; 1369: DI. 91.755; 1372: DI. 52.200; 1379: HO III. 208. Mivel Ubult 1364-ben Hunyad, egy keltezetlen oklevélben (1362–65) pedig Sebesvár várnagyának mondják, bizonyos, hogy az 1364-i adatot nem szabad – mint eddig tették – a későbbi Vajdahunyadra vonatkoztatnunk. Itt a 14. század folyamán nem tudunk vráról.

⁶⁰ 1373–75: *Janits Iván*: Az erdélyi vajdák igazságszolgáltató és oklevéladó működése 1526-ig. Bp. 1940. 107, 1379: HO I. 275, ahol *Vgum* helyett nyilván *Vgrini* olvasandó.

⁶¹ Vértesire 1354: DF. 268.316; 1370: *Smičiklas* XIV. 445; 1373: uo. 511; a többire *Wertner* 196. – Pósa fia Lászlóra 1367: DI. 41.718; 1375. V. 19: *Smičiklas* XV. 130; 1375. VIII. 9: I. 96.500.

⁶² 1342: *Smičiklas* XI. 25; 1347: Apponyi 137; DI. 87.221; 1348: AO V. 204; 1351: uo. 432; 1352–56: *Janits* i. m. 107; 1356: DI. 50.336; 1357: AO VI. 529; 1358: AO VII. 7; 1359: TT 1908. 185; 1399: ZsO I. 5904. sz. Jánosra 1360: TT 1908. 188; 1362: DI. 106.785; 1363: DI. 101.677; 1365: DI. 103.317; 1366: DI. 91.722, és (1360–61) I. a 120. jegyzet is. *Kurcz* 106–110 számos példát hoz fel arra, hogy *aule miles* állhatott bárói szolgálatban is, a jelenség magyarázatát azonban nem ismerjük.

⁶³ 1348: Sopr. I. 205; 1349: uo. 208; 1352: ZW. II. 87.

⁶⁴ 1353: DI. 91.452; 1355: DI. 91.478; 1357: DI. 39.671; 1360: DI. 41.421; 1361: DI. 60.286.

Valószínűnek kell tartanunk, hogy a honor ura természetben díjazta embereit, azaz átengedte nekik haszonélvezetre birtoka falvainak és jövedelmeinek egy részét. Abból sejtethető ez, hogy még a 15. századi nagybirtokokon is ez volt az uralkodó szokás, mert az Anjou-kori viszonyokról egyelőre szinte semmit sem tudunk. Mindössze egyetlen oklevelet lehetne ebben az összefüggésben tanúsággal felhozni. 1331-ben a havasalföldi hadjáraton (1330) hősi halált halt Hédervári Dezső „királynéi lovászmester és soproni ispán” özvegye és fia bizonyos Antal *comes*-nek adták (*locavimus, statuimus et donavimus*) világosvári várukat (*castrum nostrum*), továbbá a vár alatti Siri, Galsa, Meszt, Füzes és *Appadsig* falvakat, a Csigere vizén álló malmot és a zarándi ispánságot (*ac comitatum eiusdem loci, videlicet in Zarand*) a „szlávokkal együtt” (*simul cum Sclavis*), hogy mindezeket oly módon bírja, „ahogyan adományozási jogunkhoz tartozik” (*eomodo quo ad nostram pertinet collationem*), vagyis érthetőbben: amilyen módon az adományozók rendelkezése alatt áll.⁶⁵

Ez utóbbi formula az egykorú királyi adományleveleknek sűrűn előforduló eleme, és bár pontos értelme még tisztázásra szorul, nagyjából az lehetett a funkciója, hogy általánosságban utaljon arra az elvi határra, ameddig a király adományozási joga terjed. A formula örökadományokból ismert, hiszen másféle adomány ebből az időből nem is maradt ránk. Itt azonban nyilvánvalóan nem ilyesmiről van szó. Nemcsak a birtokát ruházás különös szókinéséből (*locavimus, statuimus*) gondolhatjuk ezt, hanem a birtok státusából is. Világosvár ugyanis nem volt a Héderváriaké. Királyi várnak ismerjük a század egész folyamán, és a tisztje – úgy, mint itt – a zarándi ispánsággal volt egybekapcsolva.⁶⁶ Előző várnagya éppen Hédervári volt (1318–1330), és bizvást feltehető, hogy a vár a halála után honorként maradt örökösei kezén is. Ezt a szokatlan kedvezményt Hédervári különleges érdeme indokolhatta; tudjuk, hogy a Kárpátok szorosában saját magát feláldozva mentette meg királya életét.⁶⁷

Az oklevél ezek szerint a következőképpen értelmezhető: A honor birtokosai kinevezték várnaggyukká és alispánjukká Antal *comest*, aki nyilván szerviensük volt, és átengedtek neki „tiszttségül” bizonyos jövedelmeket: néhány jelentős falut, egy malmot, az „ispánságot” azaz az abból járó bírságokat, és az uradalom szláv lakosainak adóját. Sajnos, azt nem jelölték meg, hogy a honorból mit tartanak fenn maguknak, csupán sejtethetjük, hogy a legfontosabb pénzbevételek, mindenekelőtt a vámok lehettek ezek.⁶⁸ Zsigmond-kori analógiák valószínűsítik, hogy a familiárisok „földre ültetése” a 14. században is nagyjából a fenti minta szerint történhetett. Ujlaki László bán özvegye 1422-ben még ugyanilyen formában „adományozta” Galgócra kinevezett várnagyanak az uradalom

⁶⁵ HO III. 110.

⁶⁶ Ezt mutatja a zarándi ispánok és a világosvári várnagyok adatainak egybevetése. Hédervári Dezső 1324-ben ispán (Apponyi 69), 1318-ban és 1326-ban várnagy (AO I. 459; *Smičiklas* IX. 282). Kölcsei Dénes fia András 1365–66 ispán (*Gábor Gy.* i. m. 218; ZW: II. 254), 1362–64 pedig várnagy (Doc. Val. 162; Levéltári Közlemények 24 (1946) 57). 1366-ban relator egy ügyben, amely a vár némely tartozékaival volt kapcsolatban: Doc. Val. 189. – Megjegyzendő, hogy Maróti Mihály 1324-i várnagysága elírás lehet (*Fügedi* 1977. 210), ő *vitányi* várnagy volt ekkor (uo. 212).

⁶⁷ *Závodscky Levante: A Héderváry-család története.* Bp., 1920. 7.

⁶⁸ Elsősorban a vámokra gondolhatunk, mert ezeket a 14. században többnyire az ispánok maguk szedették, vö. *Engel* 1981. 8. Erre láttunk példát a temesvári számadásban is.

falvait és bevételeit, és hasonló tartalmú okleveleket ismerünk Borbála királynétól is.⁶⁹ A familiáris tehát a maga módján szintén honorbirtokos volt, és urától „pro honore” bírta annak birtokait.⁷⁰ A különbség abban volt, hogy a báró honorjának korlátlan haszonélvezője volt, embereinek pedig a jövedelemből csak részt engedett át. Egy „kvázi-hűbéri piramissal” állunk tehát szemben, amely a sajátos magyar viszonyoknak megfelelően halvány, távoli hasonlóságot mutat a nyugati feudalizmus hűbéri láncával.

II. Az ország kormányzása

5.

Az előzőkben a honor intézményét vettük közelről szemügyre, és végigkísértük urának, a bárónak az útját a királyi tanács döntésétől a honor igazgatásáig. Nem titkoltuk el azt a benyomásunkat, hogy az intézmény, amelyet vizsgáltunk, az Árpádok korából szállt örökségként az Anjoukra, s hogy szerintünk a 14. századi honor a 13. századi várispánságoknak volt egyenes leszármazottja.

Találunk azonban a két időszak között szemmel látható különbségeket is, amelyek a kutatást régóta arra indították, hogy az Anjouk korának politikai rendszerében az előző korhoz képest minőségileg újat lásson. Az újat mindenekelőtt három intézmény jelentette, amelyek mindegyike az 1250 és 1320 közötti időben tűnt fel és terjedt el: a nemesi megye, élén a szolgabírákkal, az új típusú várak, és a várnagyok. Az első tulajdonképpen kívül esik vizsgálódásunk körén, és kizárólag az ispáni tiszt alkotóelemeiként érdekel bennünket, a másik kettő ellenben nagyon is lényeges tárgyunk szempontjából, mint azt már eddig is volt alkalom tapasztalni. A továbbiakban ezért elsősorban azt kell tanulmányoznunk, hogyan alakult a 14. században vár és ispánság viszonya, és milyen kapcsolatban állt ezekkel a várnagyság intézménye. E kérdések valójában, mint látni fogjuk, az Anjouk kormányzati rendszerének alapelveit érintik.

Mindjárt előljáróban le kell szögeznünk, hogy ez a viszony most merőben más volt, mint korábban. Az Árpád-kor első szakaszában vár, megye és ispánság szoros kötelékben egyesültek: az ország bírói kerületekre, megyékre (*provincia*) oszlott, amelyek élén egy-egy vár (*castrum*) állt. A várhoz tartozó népek és földek ura a király által kinevezett ispán (*comes*) volt aki egyben a vár provinciájának, a megyének bírói tisztét is ellátta. Az ispán tiszte, a *comitatus* ('ispánság') tehát felölelte és magában egyesítette mind az ispáni joghatóság területi határát, a 'megyét' (amelyet éppen ezért szintén *comitatus*-nak volt szokás nevezni), mind az ispáni vár földjeinek többé-kevésbé szétszórt tartományát (amelyek összességére, mint láttuk, ugyancsak alkalmazták a *comitatus* megjelölést).⁷¹

⁶⁹ 1422: Dl. 72.606 (az özvegy a bordézmát tartja fenn magának); 1425: Dl. 68.977 (Ajnácskő vár „adománya” Berzevici Pohárnok Istvánnak; a királyné által fenntartott jövedelmek: *teuch, welde, birsat vnd steur*).

⁷⁰ 1427: Dl. 89.880 (Keselyűkő várnagya urától, Jolsvai Györgytől *pro honore* bírja a várat); 1435: Dl. 67.790 (Borbála királyné Necpáli Lászlónak adja *pro honore* a budetini uradalmat).

⁷¹ Az Árpád-kori megye korszerű modelljét Györffy György: István király és műve. Bp., 1977. 203–204 dolgozta ki. Ehhez tökéletesen illeszkedik a források 1300 körüli terminológiája, figyelembe véve a *comitatus* újabb keletű, háromféle jelentését.

Ez a szerves egység, amelyet szakirodalmunk „királyi megye” néven tart számon, a 13. századra felbomlott. A várföldek tetemes része királyi örökadományok folytán nemesek birtokába jutott, maguk az ispáni várak pedig korszerűtlenné válván elpusztultak, illetve elhagyták őket. Az ispáni intézmény és a megye, mint hagyományos területiális szervezet fennmaradt ugyan, de csak mint a határain belül élő népek – nemesek és mások – közössége, amelynek területén a 13. század utolsó évtizedeitől fogva az ispán a nemesek választott bírásával, a „szolgabírákkal” (*iudices nobilium*) együtt gyakorolta a joghatóságot. A megye mint hatalmi intézmény, mint a királyság uralmi szervezetének területi egysége, elveszítette jelentőségét.

Szerepét szerte az országban a korábbi megyeszervezettől függetlenül keletkező új várak vették át. Ezeket *castrum*nak nevezték, azonban a régi ispáni váraktól mind építésük módjában, mind pedig – ami fontosabb – eredetükben különböztek. Nemesek emelték őket nyugati mintára, „lovagvárként” saját földjükön, amit vagy a királytól nyertek adományul, vagy vásároltak, vagy nemzetségüktől örököltek. A vár uradalmát urának különböző eredetű földjei, falvai és egyéb birtokai alkották, amelyek többnyire széfszórta és nemegyszer két vagy több megye határában feküdtek. Néhány évtized alatt – a 13. század közepétől kezdődően – több száz ilyen új típusú magánvár épült, és a felbomló királyi hatalom helyébe lépő hatalmi szervezetek, a „tartományuraságok” mindenütt az új várak egész sorának – nemegyszer tucatjainak – megkaparintásával épültek ki. Még kell azonban jegyezni, hogy a századforduló oligarchái – noha hatalmuk minden esetben várak birtoklására támaszkodott – uralmuk legitimációját a hagyományos forrásokból származtatták, a királyi hatalom hajdani területiális egységeiből: a megyés-ispánságokból, valamint a nádori, vajdai és báni méltóságból.⁷²

A királyság 1310 után meginduló restaurációja során Károly Róbert szétzúzta a tartományúri hatalmakat. A küzdelem folyamán kezére került várakból sokat lerontatott, mintegy másfél százat királyi várként a maga és hívei rendelkezésében tartott meg, a többit – ezekkel a továbbiakban nincs dolgunk – nyomban eladományozta örökbe leghívebb támogatóinak. A hódítás következtében ellenőrzése alá jutottak a kormányzás tradicionális területi egységei, a megyék is, és ispánjukat a továbbiakban ő nevezhette ki. A kétféle intézmény – a vár és a megye – azonban ekkor már semmilyen szerves kapcsolatban nem volt egymással. Ezt a kapcsolatot a napi politika során kellett kialakítani, ezért kezdetben a rögtönzött megoldások kerültek előtérbe.

A megyésispáni intézményről a királyság nem tudott lemondani. Részben azért nem, mert az Anjou-restauráció eleve konzervatív irányú volt, és feladatát mindenek előtt abban látta, hogy „az ország régi jó állapotát” a lehetőséghez képest helyreállítsa. De azért sem, mert a nemesség tömegeit egyes-egyedül a megyeszervezet és az ispáni tiszt fűzte össze a koronával. Így tehát az ország igazgatásának hagyományos keretei egyszerűen mellőzhetetlenek voltak.

⁷² A 13. századi új várakról Fügedi 1977. 18–67 ad áttekintést, meggyőzően bizonyítva a váruradalmak egyidejű keletkezését (uo. 38–44). Vár egyébként Európa szerte elképzelhetetlen még ekkoriban a hozzá tartozó falvak és birtokok nélkül (leszámítva néhány uralkodói székhelyet): H. Ebner: Die Burg als Forschungsproblem mittelalterlicher Verfassungsgeschichte. Die Burgen im deutschen Sprachraum, hrsg. von H. Patze. I. Sigmaringen, 1976. 56–57. – A tartományúri joghatóság kérdésére Kristó Gyula: A feudális széttagolódás Magyarországon. Bp., 1979. 199–204, az ispáni hatalomra uo. 192 kk.

A megye élére állított ispán azonban tisztéből kifolyóan nem rendelkezett többé politikai hatalommal, nem lehetett tehát a királyi akarat letéteményese. A több mint 150 királyi várból mindössze nyolc – Pozsony, Trencsén, Temesvár, Szepesvár, Sáros, Keve, Kőmárom, és Pozsegavár – volt valamilyen formában hagyományos ispáni székhely, helyesebben olyan vár, amelyet a 13. században az új követelményeknek megfelelően emeltek vagy építettek újjá, és a 14. század elején is egy megye vagy megyejellegű kerület ősi központjának lehetett tekinteni. Ezért az ispánokat, ha a királyság szerepet kívánt juttatni nekik uralma fenntartásában, hatalommal, azaz várakkal kellett felruházni. Így is történt, és a 14. század folyamán a királyi várak túlnyomó része valamely ispáni tiszt tartozékává vált.

Ez azonban csak fokozatosan következett be. Kezdetben, a hódítás zűrzavarában szó sem lehetett messzetekintő reformokról; mindenekelőtt azt a gyakorlati problémát kellett megoldani, hogy a visszafoglalt várak megbízható kezekben legyenek. Ezt a király úgy érte el, hogy a várakat vagy nagyobb csoportokban hű vezérei kezén hagyta, vagy egyenként jutalmul kíséretének valamelyik tagjára bízta. Azt a tisztségviselőt, aki ura helyett a várat őrizte, és tartozékait igazgatta, a 13. század vége óta *castellanus*-nak („várnagy”) volt szokás nevezni, s így ez lett a megjelölése annak a személynek is, akit az uralkodó állított maga helyett várai élére.⁷³

Az új királyi várnagyok megbízása politikai természetű volt, de lényegesen különbözött a korábbi ispánokétól. Uralmuk határát ugyanis nem a megye jelentette, hanem a váruralalom tartozékainak határa. Valószínű, hogy a vár jövedelmét ők is kezdték fogva haszonélvezetül, honorként bírták, mint később, bár erre közvetlen bizonyíték egyelőre nincs. Azt azonban látjuk, hogy amennyiben közvetlenül az uralkodótól kapták a tisztséget, az ispánokkal együtt ők is az ország vezető rétegéhez számítottak. A Habsburgokkal kötött 1323. és 1328. évi szerződésekben az értük szavatosságot vállaló országnagyok között egyformán találunk ispánokat is, várnagyokat is.⁷⁴ Míg azonban az ispán megbízása egy terület kormányzására szolgált, és lakosainak „előjárójaként” közjoginak mondható funkciót töltött be, a várnagy egyedül váráért vállalt felelősséget, mindenfajta közjogi hatáskör és területi kormányzati megbízás nélkül. „Funkciója” abban állt, hogy saját személyében garantálta a királynak a vár fölötti uralmat. Ehhez természetesen nem kellett a várban tartózkodnia, elegendő volt, ha megbízható helyetttest, „alvárnagyot” (*vicecastellanus*) állít maga helyett. Legtöbbször bizonyára ez is történt, hiszen a várnagy politikai és katonai szolgálataira a király és az udvar továbbra is igényt tartott, különösen, amíg az ország pacifikálása be nem fejeződött. Előfordult, hogy a harcok során a várnagy szolgálataival további várak várnagyságát (*castellanatus*) érdemelte ki, és az ország különböző tájain egyszerre viselt várnagyi tisztséget. Szélsőséges, de jellemző példaként utalhatunk Gutkeled Amadé fia Miklós, a későbbi szlavón bán (1323–1325) esetére, aki 1317-ben bácsi és baranyai ispánként és szekcsői (Baranya m.) várnagyként vett részt Komárom vára visszafoglalásában és Sopron megye pacifikálásában,

⁷³ Fügedi 1977. 81, 47 kk. 68 kk.

⁷⁴ 1323: DF 257.970; 1328: DF 257.972, vö. F. VIII/7. 209. Az utóbbi oklevélben 29 világi országnagy szerepel, közülük 9 kifejezetten mint *comes*, 9 pedig mint *castellanus*. – Szórványos adatok a Károly Róbert-kori várnagyok honor-birtoklására: (Tamási várra 1339 előttre) Radvánszky Béla: A Héderváry család oklevéltára. I. Bp. 1909. 53; 1343: AO IV. 328 (Kórógy várra).

s 1321-ben már mint „soproni ispán, kapuvári, komáromi és szekcsői várnagy” vonult be a királyi seregek élén Csák Máté uratlanná vált tartományába.⁷⁵

Ebből az egy példából is látható, hogyan igyekezett a királyság megoldani az ispánok hatalomhoz juttatásának problémáját: az ispáni tisztelet valamely elfoglalt vár várnagyságával kapcsolta össze. Bihar megyében például, amelynek területét 1317-ben foglalta el Károly Róbert Barsa Kopasztól és testvéreitől, az ispán Sólyomkő várnagya, Futaki Dénes lett (1320–1332), míg a megye három másik vára közül Adorján Debreceni Dózsa vajda emberének, Pós mesternek, Sebesvár a király vitézének, Elefánti Dezsőnek, Körösszeg pedig a tárnokmester testvéreinek, Nekcsei Sándornak a kezelésébe került, azaz az ispántól mindegyik független maradt.⁷⁶ Bars megye 1321-ben, Csák Máté halálakor jutott a király hatalmába, ispánja a Léva várába állított várnagy, Becsei Imre lett (1321–1333), míg a szintén Bars megyei Hrussó és Saskő külön várnagyokat kapott Vörös Beke mester, ill. egy selmeci polgár, János comes személyében.⁷⁷ Ugyanez történt Vas megyében, amelyet Köcski Sándor országbíró és vezértársai 1327-ben szabadítottak fel a Köszegek uralma alól. Károly Róbert előbb Köcskit magát, majd halála után (1328) Losonci Tamás volt székely ispánt nevezte ki vasi ispánná, egyúttal sárvári várnaggyá, a másik két vár, Köszegek és Újvár (Németújvár) kormányzását pedig Tamás testvérei, István és Dezső vették át várnagyi minőségben. Az 1328. szeptemberi brucki szerződésben mindhárom Losonci-testvér az ország nagyjai között szerepelt.⁷⁸

Azokban a megyékben, ahol csak egyetlen királyi vár állt, általában ennek várnagya lett az ispán: Aradban a solymosi (1319), Beregben a munkácsi (1315), Mosonban az óvári (1323), Sopronban a kapuvári (1321), Zarándban a világosvári (1324, 1326), Hevesben a síroki (1324) várnagy.⁷⁹ Sáros, Szepes, Temes, Komárom ispánságát természetesen a névadó vár várnagyságával kapcsolták össze.⁸⁰ Néhány olyan megyében, ahol a királynak nem volt vára, az ispán egy másik, rendszerint szomszédos megyében fekvő várat kapott meg tiszttul: a bodrogi ispán a baranyai Köszeget (1320), a szerémi ispán Hasznost, a későbbi Becsét (1322), a szabolcsi utóbb (1323 után) Adorjánt Biharban, a gömöri pedig Füleket Nógrádban.⁸¹

⁷⁵ 1317: AO I. 428; 1321: DI. 72.510. Az alvárnagyról *Fügedi* 1977. 82.

⁷⁶ *Györffy* I. 579, 591, 637, 660, 661. *Vö. Kristó* i. m. (I. 72. jegyz.) 205 kk. A király Adorján vár elleni hadjáratát kénytelen vagyok az irodalom eddigi megállapításával szemben 1317 július elejére keltezni, mert 1316 nyarán Károly Róbert állandóan a Dunántúlon hadakozott (*Györffy* I. 332). Debreceni Dózsa, a király vezére 1317. aug. 1-én szerepel először bihari ispánként (DI. 50.655, 50.657).

⁷⁷ *Györffy* I. 448, 457, 473. Saskőt még 1325 előtt az ispán, Becsei kapta meg tisztségül.

⁷⁸ Vas megye meghódítására 1327: HO I. 147, 152; 1328: AO II. 344 stb. Köcskire 1327: Károlyi I. 66; F. VIII/3. 258. A Losonciakra 1328: DF 257.972; 1329: Bánffy I. 60, 62.

⁷⁹ Vár és ispáni tisztelet kapcsolataira *Fügedi* 1977. 80, példakkal. Beregre *Györffy* I. 545; Mosonra 1323: DF 257.970 és *Wertner* 198; Sopronra 1321: DI. 72.510; 1322. Sopr. I. 89; Világosvárra és Zarándra I. a 66. jegyzetet; Sírok várnagya 1324–1339 között Kompolt fia Pál fia [Visontai] Imre volt, akit később Heves megye egykori ispánjának mondanak (*Fügedi* 1977. 188; *Wertner* 10).

⁸⁰ *Wertner*, 16, 167, 330, 334, továbbá 1321: DI. 72.510 (Komáromra) és 1322: DI. 43.386 (Temesvárra).

⁸¹ Köszege *Györffy* I. 332, Adorjánra uo. 592. Hasznosra 1322: DI. 99.892 és *vö.* 1319: AO I. 528. Füleket először a borsodi ispán tisztségével volt összekapcsolva (*Györffy* I. 80, s.v. *Fony*), 1341 körül és később a gömöriével (*vö.* 1341: AO IV. 148; 1342: DI. 74.560; 1354: AO. VI. 234 stb.)

A hatalom felosztásának eddig látott módjában csak annyiban érvényesült a tradíció, hogy a király a visszafoglalt megyék élére ismét a saját ispánjait állította, amint ez a 13. század nagy részében még szokás volt. Azt, hogy az ispán egyúttal valamelyik királyi vár várnagya is lett, a feladat szülte alkalmi megoldásnak tekinthetjük; hagyományra nem támaszkodhatott, hiszen a birtokba vett várak egy-két kivétellel sohasem voltak a királyság kezén.⁸² A vizsgált esetekben tehát ispáni és várnagyi tisztség között alkalmi „perszonálunió” jött létre, amelyen belül a vár a hatalmat, az ispáni tiszt pedig a hagyománytól szentesített tekintélyt biztosította a király képviselőjének.

Ez a módszer, amellyel az ország számos területén találkozunk, abból a természetesnek mondható jogi szemléletből következett, amely a tartományuraktól visszafoglalt váruadalmakban olyan újabb keletű birtokszervezeteket látott, amelyeknek semmi közük a hajdani várföldekhez, függetlenek a közhatalom szervezésének hagyományos kereteitől, a hajdani királyi megyéktől, és önmagukban, a megyéktől függetlenül alkotják a megszervezendő királyság hatalmi bázisait. Ebben a szemléletben minden egyes vár háramlott jószágként közvetlenül, az ispánság kereteiből kiszakadva került a király rendelkezése alá, és minden esetben külön „bánásmódot” igényelt. Láttuk, hogy e szemlélet gyakorlati következménye a hatalom nagyfokú decentralizációja lett, mivel azokon a területeken, ahol érvényesítették, szinte minden vár a királytól közvetlenül függő várnagy irányítása alá került.

6.

A politikai hatalom megszervezésére azonban nem ez volt az egyetlen megoldás. Kínálkozott egy másik is: visszatérés az Árpád-kori kormányzás területi elvéhez. Ez azt jelentette, hogy a király tisztségviselője az egykori ispánok módjára egy meghatározott terület fölött gyakorol fennhatóságot a megyehatárok tradicionális keretei között, és mindama királyi jogok, amelyek e határokon belül valaha az ispánt illették volna, *ipso facto* a honorja alá tartoznak, beleértve a királyra háramlott javakat, köztük természetesen a várakat is. Az egyes várak élén persze ebben az esetben is várnagy (*castellanus*) áll, őt azonban már nem közvetlenül a király nevezi ki, hanem az a személy állítja a saját emberei közül, akire az uralkodó a territórium kormányzását átruházta. A várnagy tehát ebben az esetben nem a király, hanem a tisztségviselő embere és képviselője.

A királyság két nagy melléktartományában, Erdélyben és Szlavóniában kezdettől fogva ez az elv jutott alkalmazásra. Mindkét terület különös közjogi státusa hosszú múltra tekintett vissza, különállásuk a tartományurak korában is megmaradt, így mi sem volt természetesebb, mint hogy Károly Róbert maga is az addigi módon vajdát, illetve bánt állítson a visszahódítandó tartományok élére, a dinasztia immár legitim reprezentánsaként.⁸³

A király Kán László halálakor, 1315-ben küldött először vajdát Erdélybe, de az országrész fölötti uralmát csak a harmadik vajda, Szécsényi Tamás (1321–1342) alapí-

⁸² Vagy ha igen, akkor nem a megyésispán hatalmában, hanem a királyi család magánbirtokában (pl. Füzér).

⁸³ A két tartomány különállásának kialakulásáról részletesen *Kristó Gyula: A feudális széttagolódás Magyarországon*. Bp., 1979. 84–138.

totta meg, miután Kán László fiait és párthíveiket kiostromolta váraikból.⁸⁴ Ettől fogva Erdély királyi várai a mindenkori vajda honorja, azaz a vajdaság alá tartoztak (*sub honore nostri waivodatus existentes*, 1359), és várnagyaikat a hivatalba lépő vajda a saját kíséretéből nevezte ki. Az 1320-as évek elejétől Kecskés, Léta, Csicsó, Bálványos, Kőhalom és Déva voltak vajdai várak, hozzájuk járult hamarosan Küküllővár (1332) és a szintén Küküllő megyei Újvár (1341), később pedig a vajdai tiszthez csatolták még Hátszeg kerületét várával (1360) és az eredetileg Biharhoz számított Sebesvárt, másik nevén Hunyadot (1361/62).⁸⁵ A várnagyokhoz hasonlóan az Erdélyhez tartozó megyék ispánjait is a vajda állította, legtöbbször várnagyjai közül. Hatalma kiterjedt Erdély határain túlra is: a 13. század második felében kialakult szokást követve egy személyben szolnoki ispán is volt, továbbá – úgy látszik, az egész 14. századon keresztül – uralma alatt állt Arad megye Solymos királyi várával. E két megye élén is a vajda helyettesei álltak tehát, címük azonban az ambivalens helyzetből kifolyóan ingadozott: hol – nyilván az erdélyi megyék analógiájára – ispánnak (*comes*) nevezték magukat, hol pedig – az anyaországi szokásnak megfelelően – alispánnak (*vicecomes*).⁸⁶

Sokban hasonló módon szerveződött újjá *Szlavónia* kormányzása is. Ide Károly Róbert már utolsó koronázásakor (1310) nevezett ki bánt, a Kőszegiek versenytársai, az oligarcha Vodicsai Babonicsok családjából. Évekbe telt azonban, amíg a seregei is eljutottak ide, és az országrész teljes hódoltatását csak Ákos Mikcs bán (1325–1343) hajtotta végre. Mikcs hosszú működése alatt Szécsényi Tamáshoz hasonlóan politikai kulcsszerepet töltött be Szlavónia élén. Kemény harcokban, amelyek 1338-ig elhúzódtak, felőrölte a Babonicsok és a Kőszegiek elenállását, rendre elfojtotta meg-megújuló felkeléseiket, és a század közepére a tartomány legfontosabb várai: Nagy- és Kiskemlék, Kapronca, Garics, Berstyánóc, Greben, Medvevár, Zselin, Szamobor, Okics, Lipovec, Szomszédvár és Ozalj

⁸⁴ 1321–24 között Csicsó, Déva, Kőhalom és Léta hódoltatásáról van tudomásunk: E. VIII/2. 316 = DI. 29.422; DI. 99.892; ZW. I. 388; AO II. 124. Vö. *Kristó Gyula*: Kán László és Erdély. Valóság 21 (1978) 92.

⁸⁵ 1357-ben Déva, Küküllővár, Újvár és Kőhalom (ZW. II. 133), 1359-ben Csicsó, Bálványos, Léta, Küküllővár, Újvár és Déva (ZW. II. 165) szerepel vajdai várként, 1364-ben pedig a dévai, görgényi, létai, bálványosi, hunyadi és csicsói várnagyokat mondja Lackfi Dénes vajda a sajátjainak (Teleki I. 133). Ezek közül Hunyad nem Vajdahunyadnak, hanem Sebesvárnak felel meg, l. az 59. jegyzetet; Görgény pedig valójában Dénes testvéré, a székely ispáné volt, vö. fent 894. l. Kecskésre 1322: ZW. I. 364; 1338: DI. 84.282; 1346: Doc. Val. 109; 1367: Teleki I. 151. Hátszegre 1351: DI. 91.422; 1360: Doc. Val. 144. A vajdai várak ismert várnagyaira l. A. A. *Rusu*: Castelani din Transilvania în secolele XIII–XIV. Anuarul Institutului de Istorie și Arheologia Cluj-Napoca 22 (1979) 71–98. – Sebesvárat 1361-ben vagy 1362-ben csatolhatták Erdélyhez (pontosabban a vajda fennhatósága alá), mert várnagya, Kölcei András (1359–1360) 1362-ben már világosvári várnagy, viszont a Sebesvár élére állított Semjéni Ubul 1361-ben még újvári várnagy volt.

⁸⁶ Arad megye és Solymos vár minden adat szerint a vajdák – ill. István erdélyi herceg (1351) – uralma alatt állt. (1330: F. VIII/3. 423; 1351: DI. 91.422; 1353–1355: l. a 64. jegyzetet; 1369–1372: l. az 59. jegyzetet; a későbbiekre vö. *Engel* 1977. 150, 173. – A megyei hatóság élén *comes* áll: 1353: DI. 91.452; 1355: DI. 91.478; 1359: DI. 91.536; 1360: DI. 91.580; *vicecomes* 1344: DI. 91.343; 1351: Sztáray I. 228; 1358: DI. 91.515; 1363: DI. 91.693; 1365: DI. 91.714; 1369–72: l. az 59. jegyzetet. – A későbbi Közép- és Külső-Szolnok megyéket magába foglaló (Külső-)Solnok élén a vajda *comes*-ei 1327: DF 275.800; 1330: DI. 64.017; 1335: DF 278.728; 1378: Zichy IV. 55; *vicecomes*: 1348: ZW. II. 55; 1349: uo. 62; 1377. Zichy IV. 6. Vö. *Janits* i. m. 27–28.

mind szilárdan báni kézben voltak.⁸⁷ Néhányat közülük Nagy Lajos 1345 után eladományozott, illetve elcserélt, de ez a szlavón bánság Mikcs által megalapozott tekintélyét számottevően nem csorbította.⁸⁸ Mindeme várak és uradalmaik a báni honor (*honor banatus*) tartozékai voltak, várnagyaik – akárcsak Erdélyben – a bán kíséretéből kerültek ki, és ők viselték a bán nevében a szlavóniai megyék ispáni tisztjét. Ezek közül a század közepe után főleg csak kettőről: Körösről és Zágrából hallunk, de korábban még tengődött egy darabig néhány kis Árpád-kori *comitatus* (Gerzence, Marócsa, Kemlék) intézménye.⁸⁹

Erdély és Szlavónia kormányzása tehát kezdettől fogva alapvetően különbözött az uralom megszervezésének attól az *ad hoc* módjától, amit az anyaország egyes vidékein megfigyelhettünk. Mindkettő több *comitatus*-ból álló territórium volt, amelyet megállapodott határok fogtak közre. Ezekben belül nemcsak a vajda, ill. a bán külön joghatósága érvényesült, hanem a királyi jogok is egy kézben halmozódtak fel. A tartomány élére állított tisztségviselő nemcsak arra kapott felhatalmazást, hogy országa lakosaival szemben a törvényt a király nevében érvényre juttassa, hanem arra is, hogy a honorja alá eső várakkal és birtokokkal szabadon rendelkezzen arra az időre, amíg hivatalban van, és azokat tetszése szerint átruházhassa híveire.

A két nagy tartomány esetében használt szervezési forma összehasonlíthatatlanul előnyösebb volt az uralkodás szempontjából, mint a kisebb-nagyobb váruralalmak élére állított várnagycskák megszervezhetetlen, szinte már áttekinthetetlen tömege. Egy fontos kiváncsi volt csak: a kiszemelt méltóságviselő megingathatatlan hűsége, mert enélkül óriási territóriumai az alig leküzdött oligarchia újjáéledéséhez nyújtottak volna alapot. Szécsényi és Mikcs bán személyében ez a feltétel biztosítva volt, hiszen mindkettőn a hárcok kezdete óta páratlan buzgalommal fáradoztat Károly Róbert ügyéért. Személyükön keresztül a király könnyedén tudta mozgósítani egy-egy hatalmas terület minden erőforrását, az uralmat ugyanakkor biztosan tartotta kézben, és így több érv mellett szól, hogy hatalmát az anyaországban is lehetőleg ezen a módon szervezze meg. Erre lassanként sor is került, bár a két nagy tartományhoz méretben is hasonló szervezet csak egy jött átmenetileg létre.

Károly Róbert a jelek szerint egyedül Nápolyból jött kíséretének, a Drugeteknek a hűségét és képességeit találta annyira kiemelkedőnek, hogy a vajdáival vetekedő, sőt azt

⁸⁷ Nagykemlékre 1321: *Smičiklas* XIV. 444; 1349: AO V. 284 és fent 896. 1.; Kiskemlékre 1326: *Smičiklas* IX. 316; 1343: AO IV. 303; 1357: AO VI. 552; Garicsra 1334: AO III. 86 (kelethely); 1365: *Smičiklas* XIII. 446; 1380: Dl. 100 173; Okicsra 1321: *Smičiklas* IX. 36; 1350: Dl. 45 129. Kapronca, Berstyanóc, Medvevár, Zselin, Szamobor, Szomszédvár, Ozalj várakra *Fügedi* 1977. 109, 154. 166, 174, 195, 200, 214, továbbá *Engel* 1977, Adattár a megfelelő helyeken. Greben 1360-ig volt báni vár (1333: Dl. 100.049; 1355: *Smičiklas* XIV. 444); Lipovecet Mikcs bán 1338-ban foglalta el, ezóta báni vár 1373-ig (1338: DF 247.978; 1349: *Wertner* 196; 1361: *Smičiklas* XIII. 148, 156.)

⁸⁸ 1345-ben Szomszédvárt, 1360-ban Grebent adta vissza régi birtokosaiknak (*Fügedi* 1977. 138, 200), 1363-ban Berstyanócot elcserélte Kljuics boszniai várért (Dl. 100.091; 1364: Dl. 100.096), és 1373-ban Lipovecet az olasz de Surdis János püspök rokonságának adományozta (HO VII. 413).

⁸⁹ 1361: Leusták bán szerint a Lipovec vár ostromakor elfoglalt Otnya birtok „hactenus sub nomine regio ratione honoris nostri banatus per nos extitit conservata”, *Smičiklas* XIII. 156. 1362-ben a szlavóniai helytartóvá kinevezett Kanizsai István püspök testvére, János mint „occupator honoris banatus regni Sclauonie per . . . regem . . . deputatus” veszi birtokba a bánsgót: Dl. 103. 313. – Gerzencére pl. 1363: *Smičiklas* XIII. 300; Marócsára 1357: AO VI. 552; Kemlékre 1349: AO V. 284.

felül is múló területiális hatalmat ruházzon rájuk. A Drugetek tartománya az ország északkeleti megyéiben épült ki, és amennyire erről egyáltalán szó lehetett, a vajdai (és báni) honor pontos m̄asa volt. Kezdetei tulajdonképpen Aba Amadé tartományuraságára nyúlnak vissza, aki nádori címmel élt, és az uralma alá tartozó országgrész nemesei számára Vizsolyon (Abaúj m.) hozott létre bírói fórumot.⁹⁰ Ezt az efemer közjogi intézményt támasztotta fel Károly Róbert az Amadéfiak leverése után, amidőn Druget Fülöp szepesi ispánra bízta Újvár (Abaúj) megye kormányzását (1317),⁹¹ és 1323 elején nádorává is megette.⁹² Az ország első méltósága ettől fogva a király haláláig a Druget-család kezében maradt: Fülöpöt halála (1327) után testvére, János (1328–1333) és ennek fia, Vilmos (1334–1342) követték. Bírói széküket 1321 óta Vizsolyon tartották, ahol albirájuk (*viceiudex*) ítélezett a nevükben, akárcsak az erdélyi Szentimrén az alvajda. Illetékeségük határa az ún. hét vármegye volt: Újvár, Gömör, Borsod, Zemplén, Ung, Bereg és Ugocsa, tehát az utóbbi kettőt leszámítva nagyjából egybeesett azzal a területtel, amely „tartományúri” fennhatóságuk alá került. Gömör megye ugyanis nyomban visszafoglalása után (1321) az uralmuk alá jutott, 1328 körül pedig a király rájuk bízta Ung, Zemplén, Sáros és Borsod kormányzását is, az első kettőt a nádorra, Druget Jánosra, a másik kettőt a fiára, Vilmos mesterre. Amikor tehát az utóbbi 1333-ban „örökölte” apjától a nádorságot, egyedüli kormányzója lett egy Erdélynél is nagyobb hatalmas területnek, amely Szepes, Sáros, Zemplén, Ung, Abaúj, Torna, Borsod, Gömör és utóbb még Heves megyét ölelte fel.⁹³ Ezen a területen a Drugetek viselték valamennyi felsorolt megye ispáni tisztjét, az egyes megyék élére pedig bírói helyetteseik kerültek, akiket – mint a vajda az erdélyi megyék ispánjait – ők jelöltek ki, s akik az ő nevükben ítéleztek a megyei hatóság élén, mint a nádorok „udvarispánjai” (*curialis comes*), „albirái”, (*viceiudex*), „helyettesei” (*vicisgerens*) vagy – a leggyakrabban – alispánjai (*vicecomes*). János és Vilmos ungi és zempléni helyettese, Gud mester egyenesen ispáni (*comes*) címmel állította ki okleveleit.⁹⁴

A Drugetek tartományaikban a várak tekintetében is olyasféle területiális elv érvényesült, mint Erdélyben vagy Szlavóniában. Itt nem került sor a hatalom szétaprózására.

⁹⁰ Györffy I. 52; Kristó Gyula: A rozgonyi csata. Bp., 1978. 32–33.

⁹¹ Fülöp először 1317. júniusában szerepel újvári ispánként: AO I. 433. Az eseményekre Kristó Gyula: A rozgonyi csata. Bp. 1978. 92–93.

⁹² Első nádori kiadványa 1323. jan. 15-én kelt: Dl. 96.097.

⁹³ A nádor vizsolyi kúriájára Nyers Lajos: A nádor bírói és oklevéladó működése a XIV. században. Kecskemét, 1934. 7–29; a hét vármegyére Györffy I. 52. Gömörben egy keltezetlen. 1322-re datálható oklevél szerint már Druget Fülöp uralkodik: DF 268.381, és Füleken várnagyot tart: AO IV. 386. Druget János ungi kinevezését (1328) l. fent 888. 1. Zemplént 1327 aug. és 1329 nov. között kapta meg (DF 254.240, Dl. 84.259/a); Vilmos Sáros 1327 ápr. és 1329. máj. között (ZW. I. 411, - Dl. 60.198), Borsodot 1327. aug. és 1329. aug. között (F. VIII/3. 228, AO II. 424). Hevesi alispánja 1339-től szerepel: AO III. 543.

⁹⁴ *Curialis comes* Újvár megyében (1318: AO I. 471; 1324: Dl. 60.187; 1325: Dl. 60.193) *viceiudex* Abaújban (1317: AO I. 433) és Sárosban (1329: Dl. 60.198; 1333: F. VIII/3. 711; 1334: Dl. 39.823), *vicecomes* Abaújban 1326-tól (Dl. 83.194), Sárosban 1335-től (AO III. 173). Szepesben (1331: DF 262.678 stb.) és Borsodban (1335: Dl. 96.177; 1337: Dl. 96.194 stb.). Gömörben a szokásos forma „vice Philippi palatini comes” (1324: DF 263.313; 1326: Dl. 56.835 stb.), Zemplénben ugyancsak (1329: Dl. 84.259/a; 1331: DF 254.242). Gud mester *comes de Zemplen* 1336: AO III. 245, *comes de Ung* 1336: Dl. 95.082, de egyébként ő is más formulát használ (1332: Dl. 40.631; 1335: Károlyi I. 98; 1337: Zichy I. 515).

Az egyes megyék ispánságával együtt a Drugetek megkapták az uralmat minden királyi vár fölött, ami azok határai között volt található. Ezek ismereteink szerint a következők voltak: Szepesvár, Sáros, Makovica, Jászó, Füzér, Gönc, Regéc. Boldogkő, Somodi. Szádvár, továbbá a gömöri ispáni tiszthez kapcsolt Nógrád megyei Fülek, végül egy darabig Diósgyőr és Dédes is.⁹⁵ A terület többi királyi várát elnyerték örökre: a Szepességben Lublót, Sárosban Palocsát és Szakalyát, Zemplénben Paricsot (a későbbi Terebest), Barkót és Jeszenőt, Ungban pedig Nyeveckét. Ezeken kívül Druget Vilmos még az 1320-as években a lengyel határon felépítette Dunajec várát, és 1329/30-ban az Abák egyik ágától cserével megszerezte az abaúji Szaláncot.⁹⁶ Vilmos nádor ily módon az 1330-as években mintegy húsz várral rendelkezett az ország északkeleti részében, és így méltó örököse lett az Abák tartományúri hatalmának. Territóriumában magán- és hivatali birtok szinte teljesen egybeolvadt. Saját várait természetesen számon tartotta, és 1330-ban öccse, Miklós javára végrendelkezett felőlük, de például kincseit és okleveleit nem ezekben őrizte, hanem a tisztségben bírt Göncön, illetve Regécen.⁹⁷ A várakat őrző személyzet általában nem keveredett ugyan, és a honor, ill. a magánváarak várnagyai külön csoportot alkottak, de még ez alól is volt kivétel, mert a magánvagyonhoz tartozó Lublót és a királyi Szepesvárat ugyanaz a sienai olasz Péter mester „aranyműves” igazgatta, aki egyúttal szepesi alispán is volt.⁹⁸

A várak élére állított tisztségviselők címét illetően a kortársak sokat bizonytalanok voltak. Amennyiben a jogi helyzetet úgy értelmezték, hogy a nádor tartományúri megbízatása a vajdáéhoz hasonló jelleggel egy országész kormányzására szól, akkor ebbe bele kellett érteni a várak fölötti uralmat is, tehát a várnagy ebben az esetben nem maga a nádor volt, hanem az, akit ő nevezett ki. A leggyakrabban valóban így gondolkoztak, és a Drugetek embereit általában *castellanus*-nak volt szokás nevezni. Találkozunk azonban a

⁹⁵ Szepesvárra pl. 1316: TT 1903. 121 és 1340: DF 263.058; Sárosra 1330: Dl. 64.653 és 1337: AO III. 339; Makovicára 1325: Dl. 43.347, idézi *Fügedi* 1977. 165; Szádvárra 1320: Dl. 83.179 és 1339: AO III. 595; Fülekre I. a 93. jegyzetet és vö. 1341: AO IV. 148, 1342: Dl. 89.292 (a várnagyok Vilmos nádor gömöri alispánjai), a többire *Györffy* I. 52 és a megfelelő abaúji váraknál, Diósgyőrré és Dédesre uo. 747, 769 (a Drugetek dédesi és regéci várnagya azonos személy).

⁹⁶ Bár a szakirodalomban e tekintetben gyakran bizonytalanság tapasztalható, a Drugetek magánvárait pontosan meg lehet különböztetni a tisztségben bírt váraiktól. Tudjuk, hogy Károly Róbert Druget Fülöpnek ajándékozta 1317-ben Jeszenőt (Somogy megyei Levéltár, Homonnai Drugeth lt. elenchusa, Országos Levéltár, Filmtár), és Palocsát (AO I. 445), 1319-ben Parics várat Terebes birtokkal (az idézett elenchus után), és valamikor 1323 előtt Lublót (Palocsai Horváth cs. lt. EE-4, Országos Levéltár, Fényképgyűjtemény). Barkót 1317 táján a lázadó Petenye fia Péter vagyonából kapta meg (vö. 1343: TT 1907. 85). Fülöp halála után összes vagyonát unokaöccse, Vilmos kapta meg a királytól (1327: AO II. 317), és 1328-ban beiktatták az említett öt vár birtokába (az iktatóparancs: Dl. 84.255, a terebesi iktatás DF 209.870). Vilmos még az 1320-as években felépíttette Dunajecet (*Fügedi* 1977. 128), cserével megszerezte 1329/30-ban Szaláncot az Abák egyik ágától (*Györffy* I. 142), Szakalyát pedig valószínűleg adományul kapta valamikor 1330 előtt. 1330-ban e nyolc „szerzett, öröklött, vásárolt és cserélt” váráról, mint teljes vagyonáról végrendelkezett öccse, Miklós javára (F. VIII/3. 506–511 = Dl. 71.270). A kilencedik várat, Nyeveckét 1332-ben kapta örökre Vilmos apja, János nádor (DF 233.780) és róla szállt 1333-ban fiára.

⁹⁷ Említett végrendelete szerint: F. VIII/3. 506–511.

⁹⁸ Vö. 1329: F. VIII/5. 186; 1331: F. VIII/3. 529; 1333: DF 263.004. Pétert utóbb Miklós nevű testvére követte (1336: F. VIII/5. 186).

másik szemlélettel is: az ispáni tisztebe a várak fölötti fennhatóság nem értendő bele, ez utóbbi külön megbízatás, amelyet a nádor az ispánságtól függetlenül kapott. A várnagy tehát ő maga, helyettesét pedig csupán a *vicecastellanus* megjelölés illeti meg. Ebből a kétféle szemléletből magyarázható az a különös jelenség, hogy nemegyszer ugyanazt a személyt hol várnagnak, hol pedig alvárnagnak titulálják. Ez a terminológiai bizonytalanság a hasonlóan szervezett anyaországi megyékkel kapcsolatban az Anjou-kor folyamán máshol is mindvégig tapasztalható.⁹⁹

Elvben nem lett volna elképzelhetetlen, hogy a Drugetek territóriumából egy Erdélyhez és Szlavóniához hasonló szervezetű harmadik nagy melléktartomány alakuljon ki, még ha hiányoztak is ehhez a hagyományok. A Druget-birodalom azonban nem sokkal élte túl Károly Róbert halálát. Néhány héttel később, 1342 szeptembere táján sirba szállt Vilmos nádor is, ami a család ellenfeleinek jó alkalmat nyújtott a „tartományurasság” felszámolására. A nádor birodalmát nyomban halála után az anyakirályné és Szécsényi Tamás vajda emberei szállták meg, s miután néhány hónapig az utóbbi gyakorolt itt átmeneti fennhatóságot, 1343/44-től az egyes megyék élén már a királytól kinevezett külön ispánokat találunk.¹⁰⁰

Az akció igazi célja elsősorban a Drugetek hatalmának megtörése volt. Ez világosan kitűnik abból, hogy magánvagyonuk legnagyobb része is áldozatul esett, jóllehet ez mind Vilmos nádor végrendelete, mind a magyar nemesség ekkori öröklési szokásai szerint két öccsét, Miklós pohárnokmestert és Jánost illette volna meg. A politika szempontjai azonban, mint ekkoriban mindig, itt is erősebbnek bizonyultak a jognál. A végeredményt – sajnos, indokolás nélkül – Lajos király 1343. január 7-i okleveléből ismerjük, amellyel három várat, Barkót, Jeszenőt és Nyevicékét örök jogon a nádor testvéreinek adományozott, megemlítve, hogy ezeket Vilmos, illetve apja is birtokolta. A nádor többi hat váráról nem esett szó; ezek a királyi birtokállományt gyarapították. Vilmos tisztségei közül Druget Miklós egyedül Ung megye ispánságát tarthatta meg, azét a megyéét, amelynek királyi földjei Nyevicke tartozékai gyanánt 1332 óta amúgy is a család birtokában voltak.¹⁰¹

⁹⁹ Pl. [Delnei] Ite fia János regéci és dédesi castellanus (1322, 1323), ill. vicecastellanus (1323): Györffy I. 135; az előző jegyzetben említett Péter szepesvári várnagy (1328–1331: F. VIII/3. 336, 529), ill. alvárnagy (1329: F. VIII/5. 188).

¹⁰⁰ Druget Vilmos 1342. aug. 29-én fordul elő élőként utoljára: Dl. 3511. – Szécsényi Tamás mint tárnokmester és szepesi ispán 1343. márc. 27-én szerepel, ekkor borsodi alispánja ad ki oklevelet: Dl. 96.228. 1343-ban alispánja van Gömörben is: Dl. 89.297. Az új gömöri ispán Idoi János (1344: ex collatione . . . regis Ludovici comes provincie Gumur, Dl. 89.298), az abaúji Poháros Péter (1344. I. 14: comes parochialis per . . . regem in comitatu de Wywar constitutus, Dl. 83.238), a zempléni Lackfi Miklós és Pál (1343. IX. 20: DF 268.349), a sárosi és szepesi Szécsi Miklós (1343. VI. 30: DF 251.707, vö. 1345: AO IV. 501), a borsodi Jobbágyi Petőc fia Miklós volt vajda (1345: Dl. 87.175).

¹⁰¹ Lajos 1343-i oklevele sajnos csak tartalmi kivonatból ismert: TT 1907. 85. Druget Miklós 1344. febr. 25-től fordul elő ungi ispánként: Dl. 32.163, a kelethez Dl. 31.250. Az elkobzott várak közül Lubló 1343-ban királyi várnagyoké (F. IX/1. 97), Palocsa és Dunajec 1344-ben (AO IV. 473), Szalánc szintén 1344-ben (Sztáray I. 193), Terebes 1358-ban (Zichy III. 131). Szakalya tartozékain 1347-ben királyi népek étek: Dl. 103.163.

7.

A Drugetek megbuktatása csak azt jelentette, hogy a kormány nem nézi jó szemmel a régi tartományuraságok feltámasztását, s különösen nem egy idegen származású dinasztia uralma alatt. Nem jelentett viszont szakítást az itt alkalmazott területiális elvvel. Ezt az anyaország más területein már az 1320-as évek elejétől bevezették, és a továbbiakban mind jobban kiterjesztették. A Károly Róbert által a hódítás lázában életre hívott várnagyságok száma fokozatosan csökkent, a harcok idején megjutalmazott és időközben elhalt várnagyok helyét mind ritkábban töltötték be, ehelyett a várakat – különösen az ország határvidékein – az illetékes ispánnak rendelték alá, és így nagyobb, jobban irányítható egységekbe tömörítették. Ennek a folyamatnak a során mind jobban elfogadottá vált az a szervezési elv, hogy az egyes megyék határai közé eső királyi jogok élvezete az ispánt illeti meg, ha csak nincs érvényben ezzel ellenkező rendelkezés.

Ezt a folyamatot egyelőre rendkívül nehéz figyelemmel kísérni, mert a Nagy Lajoskori forrásanyag, amelyből a fejlődés végeredményét tanulmányozhatnánk, köztudottan csak igen kis mértékben van feltárva. Ahhoz, hogy a kormányzat alakulásáról viszonylag pontos képünk legyen, egyrészt jól kellene ismernünk a korszak ispánjainak archontológiáját, másrészt az egyes királyi birtokok, különösen a váruradalmak sorsát. Viszont mindkettőről, kivált az utóbbiról csak nagyon hézagos ismereteink vannak. Ezért az alábbiakban arra kell szorítkoznunk, hogy a területiális elv érvényesülését két példán mutassuk be: a pozsonyi és a vasi–soproni ispánságén.

Pozsony és megyéje 1323-ban került vissza az osztrák hercegek kezéről a magyar korona uralma alá. Ispánjait kezdettől fogva az ország nagyjai között sorolták fel a királyi privilegialis oklevelek méltóságsorai, úgyhogy névsorukról kielégítően pontos tudomásunk van. A Nagy Lajos haláláig terjedő időszakban az ispáni tisztet az alábbi személyek bírták:

- Treutel Miklós (1323–1349)
- Kont Miklós pohárnokmester (1350–51)
- Meggyesi Móric fia Simon (1351–60)
- Szécsényi Kónya (1360–62)
- Himfi Benedek (1362–65)
- Fedémesi Szobonya fia László (1365–67)
- Opuliai László herceg nádor (1367–72)
- Köpcsényi Her Mihály (1373)
- János (1374–75)
- Garai Miklós nádor (1376–77)
- üresedés (1377–78)
- Himfi Benedek, másodszer (1379–80)
- Szécsi Miklós országbíró (1381–82)¹⁰²

Azokban a hónapokban, amikor a méltóságsorok üresedést jeleznek, az ispáni honorral Spácai (másként Korompai) János fia János mester rendelkezett (1377–78) *comes et*

¹⁰² Wertner 42–43 (saját adataim alapján kissé módosítottam).

castellanus Poseniensis címmel.¹⁰³ Hogy kinek a nevében, azt nem tudjuk. Talán a királyné helyett, mert ezekben az években előfordul olyan várak várnagyaként is – Gimes (1375), Óvár (1378–1380) – amelyek jelenlegi tudásunk szerint Erzsébet vagyonához tartoztak.¹⁰⁴ Spácait nyilván nem tekintették „igazi” ispánnak, vagyis bárónak; de hogy ez a tény összefüggésben állt-e azzal, hogy esetleg a királyné alkalmazottja volt, arra egyelőre nem tudunk biztos választ adni.

Pozsony megyében a várszervezés területi elve volt érvényben: az ispán nemcsak Pozsony várát kapta meg honoraként, hanem magát a megyét és benne mindazokat a királyi várakat, amelyek más módon, más személynek nem voltak lekötvé. Ez tűnik ki I. Lajosnak 1371-i parancsából, amelyet a pozsonyi polgárok kérésére intézett a királyi erdők használatának tárgyában „László opuliai hercegnek, egyebek közt pozsonyi ispánnak a megyébe (*in eodem comitatu*) állított várnagyaihoz és tisztartóihoz, jelesen a *borostyánkői, dévényi, pozsonyi és detrekői* várnagyokhoz”.¹⁰⁵ A felsorolt várakat tehát, legalábbis ekkor, az ispánság tartozékainak tekintették, és a várnagyok kinevezése László herceget mint a megye ispánját illette meg úgy, ahogyan ezt nagyobb méretekben Erdélyben és Szlavóniában tapasztaltuk.

A megyének ez a szervezete nem újkeletű volt és nem is alkalmi. *Dévényben* már 1326-ban az ispán embere volt a várnagy, 1340-ben a megye alispánja, és 1377/78-ban még mindig az akkori ispán, Spácai János fennhatósága alatt állt.¹⁰⁶ *Borostyánkő* élén 1354-ben Móric fia Simon mester alvárnagyát találjuk (Simon ekkor a megye ispánja volt); 1366-ban említett várnagya, mint máshol kimutattuk, Szobonya fia László ispánnak volt az embere; 1372-ben Opuliai László parancsolt itteni várnagyának, 1376-ban pedig Garai Miklós nádor. Mindkét nádor, amint láttuk, egyúttal pozsonyi ispán is volt.¹⁰⁷ *Detrekőről* tudunk a legkevesebbet, mindössze annyit, hogy 1366. évi várnagya a borostyánkőivel együtt az ispán alárendeltje volt.

Alkalmilag arról is értesülünk, hogy nem csupán ez a négy vár tartozott az ispáni honor alá. 1336-ban az akkori ispán, Treutel Miklós volt az akkor még Pozsony megyéhez számított *Korlátkő* és egy *Hedrich* nevű vár várnagya.¹⁰⁸ 1338-ban az ő kezén találjuk a megye egy további várát, *Éleskőt* is, ekkor ugyanis bizonyos Samel fia Finta volt a vár alvárnagya, aki, mint más forrásból véletlenül tudjuk, a pozsonyi ispánnak volt a szerziense (1330).¹⁰⁹

¹⁰³ DL 18.135, 14.034, 6582, továbbá egy keltezetlen levele: DL 48.010.

¹⁰⁴ 1375: DL 72.472; 1378: DL 25.842; 1380: DL 74.480. Gimes, úgy látszik, 1356 óta volt királynéi vár (DL 58.544), Óvár helység már 1354-ben Erzsébeté (*Csánki* III. 676), és ő tart benne várnagyokat később is (1362: DL 41.511; 1381: Károlyi I. 378).

¹⁰⁵ 1371. XI. 1. Visegrád: vobis castellanis et officialibus domini Ladislai ducis Opulie et comitis inter ceteros comitatus Poseniensis in eodem comitatu constitutis, specialiter autem castellanis de Porustyan, de Dewen, de Posenio ac de Detrih, DF 238 880.

¹⁰⁶ 1326: DF 239.678; 1340: Krassó III. 362; [1377–78]: DL 48.010, keltéhez l. a 103. jegyzetet.

¹⁰⁷ 1354: DF 261.302; 1366: DL 5446, vö. *Engel* 1981. 3; 1372: DF 238.879; 1376: DF 238.937.

¹⁰⁸ **1336: Wenzel Gusztáv:** Magyar diplomáciai emlékek az Anjou-korból. I. Bp. 1874. 344. *Hedrich* várát *Fügedi* 1977. 152 Detrekővel azonosítja, én inkább Éleskőre, esetleg Jókőre gondolnék.

¹⁰⁹ 1338: DL 95.569; 1330: Apponyi 83. Éleskő 1385-ben is királyi vár (DL 42.328), de többet az Anjou-korból nem tudni róla.

Pozsony váráról nem szoltunk. Ez természetesen állandóan az ispáni tiszttel járt, és várnagya rendszerint az ispán bírói helyettese, a pozsonyi *vicecomes* volt.¹¹⁰

A mondottakból valószínűnek látszik, hogy a pozsonyi ispánságot mindjárt helyreállításakor (1323) a territoriális elv alapján szervezték meg. Nem mondható el ugyanez másik példánkról, a *sopronival egyesített vasi ispánságról*.

Sopron megye 1317/18-ban, Vas megye 1327-ben jutott a Kőszegiektől a király uralma alá. A két megye honorja 1328-ban négy személy kezén oszlott meg, azaz minden egyes királyi várra külön tisztségviselő jutott. Kapuvár várnagyságát a királyné udvarbírája, Hédervári Dezső soproni ispán viselte, aki, mint láttuk, egyúttal Világosvárt és a zarándi *comitatust* is birtokolta.¹¹¹ A három Vas megyei vár élén a Losonci-testvérek álltak: Tamás vasi ispán sárvári, István újvári, Dezső pedig kőszegi várnagyként. (Kőszegen tulajdonképpen két vár volt, az „alsó” a városban, a „felső” meg a hegyekben, de a kettő egyetlen uradalomnak volt a feje, kormányzatilag tehát a „két Kőszeg” – *Kethkuseg*, 1327 – egy várnak számított.¹¹²) Ez az elrendezés, tapasztalhattuk, a hódításnak volt a szokásos velejárója.

Két évvel később, amikor már Losonci István volt Vas megye ispánja, Hédervári Dezső elesett a havasalföldi hadjáratban, és így Károly Róbertnek alkalma nyílt, hogy a nyugati határvidék kormányzását új alapokra helyezze. Losoncra bízta Sopron megyét is, kezére adta mind a négy királyi várat – Losonci Dezsőt a bihari Sebesvár várnagyságával kárpótolta –, és ettől fogva a század legvégéig állandóan egy kézben volt egyesítve a vasi és a soproni ispán tisztje.

Az új kormányzati egység nagy váruadalmainál fogva egyike volt az ország legfontosabb honorjainak. Viselői közül az alábbiakat ismerjük:

- Losonci István (1331–33)
- Rátót Loránd (1333–36)
- Rátót Leusták, az előbbi testvére (1337–40)
- Lackfi István lovászmester, majd tárnokmester (1340–44)
- Mikcs bán fiai, István és Ákos (1344–46)
- Tót Lőrinc volt tárnokmester (1347–48)
- Kont Miklós pohárnokmester, az előbbi fia (1349)
- Wolfurti Rudolf és Ulrik (1350–52)
- Paksi Olivér királynéi udvarbíró (1353–54)
- Lackfi András királynéi tárnokmester (1355–56)
- Kont Miklós másodszor mint nádor (1356–67)
- Opuliai László herceg nádor (1367–69)
- Himfi Benedek volt bolgár bán (1369–70)
- Liszkói Pál asztalnokmester (1371)

¹¹⁰ 1331: AO II. 546; 1340: Monumenta ecclesiae Strigoniensis, III. Red. Ludovicus Crescens *Dedek*. Strigonii 1924. 362; 1359: DI. 41.387; 1368: F. IX/4. 147. Időnként maga az ispán is szerepel várnagyként (pl. 1341: AO IV. 83).

¹¹¹ L. a 67. jegyzetet.

¹¹² L. a 78. jegyzetet. Kőszegre 1327: HO I. 152, és vö. 1331: F. VIII/3. 525 (Nemeth Kutzig várnagyai), 1335: Sopr. I. 135 (castra regia Kuzeg).

Lackfi Imre nádor (1372–73)
 Kanizsai János (1373–74?)
 Szécsényi Frank (1374–78)
 Csáktornyai Lackfi István volt vajda (1379)
 Ostfi János (1379–81)
 Szécsi Miklós országbíró (1382)
 Szécsényi Frank, másodsor (1383–85)
 Kanizsai Miklós, 1388-tól tárnokmester (1387–98)¹¹³

A felsorolt, láthatóan sűrűn váltakozó tisztségviselők általában a „vasi és soproni ispán” (*comes Castriferrei et Soproniensis*) címet viselték, Kont Miklós nádort azonban egyes helyetteseinek kiadványai nem ispánként, hanem „a vasi és soproni ispáni honor birtokosaként” (*C. et S. comitatum tenens honorem*) emlegették.¹¹⁴ A lényegét illetően persze nem volt különbség: a honort egyformán kormányozták címüktől függetlenül, azaz alispánoknak vagy olykor ispánoknak nevezett bírói helyettesek, valamint várnagyok útján.

Bírói helyettesük három volt: a vasi, a soproni és a rábaközi. A vasi helyettes általában alispánnak (*vicecomes*) nevezte magát, egyedül Kont nádor egyik embere, Ravasz István mester (1357–59) használta következetesen az ispáni (*comes*) rangot. Tisztje azonban nyilván semmiben sem különbözött testvérétől, Ravasz Jánosétól, aki az utódjaként (1360–66) visszatért az alispáni titulushoz.¹¹⁵ Sopron megyében vegyesebb volt a gyakorlat. Itt Kont nádor helyettesei közül Szigeti Lanceus és Antimus (1361–62), valamint Chuzd-i János (1365–66) előfordulnak *comes*-ként is, *vicecomes*ként is, 1367 után pedig minden honorbirtokos helyettese állandóan a „soproni ispán”, (*comes Soproniensis*) címmel élt, időnként hozzáfűzve, hogy ezt urának személyében (*in persona*) cselekszi.¹¹⁶ A megyének tehát ezekben az évtizedekben két „ispánja” volt: az, akit az uralkodó nevezett ki a honor élére, és az, akire a kinevezett maga helyett a megyei hatóság vezetését bízta.

¹¹³ Vö. a két megye ispánjainak névsorát Wertner 55, 341–342, továbbá Reiszig *Ede: Vas vár-megye tisztikara a középkorban*. Kőszeg, 1940. A legfontosabb kiegészítések 1336: AO III. 290–295; 1369: Dl. 58.023; 1374: DF 251.763; 1377: *Házi I/1*. 173. Kanizsai Jánosról csak azt tudjuk, hogy valamikor 1374. nov. előtt volt vasi és soproni ispán (*Smičiklas* XV. 85), a legvalószínűbben 1373–74-ben. Szécsi Miklóst csak vasi ispánként ismerjük (Dl. 91.885), Liszkóit, Opuliai Lászlót, Lackfi Imrét csak soproniként. Az utóbbinak vasi ispánságát az teszi valószínűvé, hogy Sárvárott 1372-ben várnagya volt (Dl. 6070, idézi *Érszegi Géza: Sárvár története a középkorban*. Sárvár monográfiája, Szombathely 1978. 119.) Az alispánok archontológiája alapján feltehető, hogy Haholti Miklós Opuliai László vasi helyettese volt (1368: Dl. 68.248; 1369: Nagy Imre másolatai. Magyar Tudományos Akadémia, Kézirattár, Ms. 4923), Sárói László pedig Szécsényi Franké (1384: Dl. 91.907; 1385: Dl. 42.323). Sopronban Sár János lehetett Opuliai *comes*-e (1367: Dl. 48.015; 1368: Sopr. I. 379) Miks bán fiainak soproni alispánja 1344-től István mester volt (Dl. 86.143, vö. 1345: Dl. 40.938). Kont Miklósról *Engel* 1981. 4, továbbá a helyetteseiről, a Ravasz-testvérekről mondottakat (62. jegyzet).

¹¹⁴ Ravasz István mester 1357–59 (AO VI. 529; AO VII. 7; Dl. 103.297; TT 1908. 185).

¹¹⁵ L. az előző és a 62. jegyzetet.

¹¹⁶ 1361: Sopr. I. 334; 1362: F. IX/3. 284; Sopr. I. 335; 1365: Dl. 105.178; 1366: Sopr. I. 365, 369; 1367: Dl. 48.015; 1368: Sopr. I. 379, *Házi I/1*. 151–152; 1370: Sopr. I. 390; 1371: uo. 391; 1373: uo. 404; 1377: uo. 425; 1378: uo. 448, 450. Az *in persona* kitétel 1371-ben és 1373-ban szerepel.

A Sopron megye részét alkotó *rábaközi* kerület (*districtus*) élén az első évtizedekben a vasi és soproni alispánokkal egyenrangú tisztségviselő állt, aki általában ispánnak (*comes de Rabakuz*) nevezte magát, később azonban időnként alispánnak. Ő volt a mindenkori várnagya Sopron megye egyetlen királyi várának, *Kapuvárnak*, amely tehát a honor állandó részét alkotta.¹¹⁷

Vas megyében, mint láttuk, 1327 óta három királyi vár volt. Közülük *Sárvárnak* 1350-ben a vasi alispán volt a várnagya, 1372-ben pedig Lackfi Imre nádornak, a honor urának az embere. Korábban maguk az ispánok is gyakran tartózkodtak itt (1331, 1332, 1347).¹¹⁸ Kőszeg ugyancsak kedvelt lakóhelye volt az ispánoknak a század első felében (1335, 1339), várnagyaiként Lackfi István (1342), Tót Lőrinc (1348) és Kont Miklós nádor (1360) embereit említik. 1374 körül Erzsébet királyné lett az uradalom birtokosa, a várnagyi címet pedig ezóta (1374, 1385) maga az ispán viselte.¹¹⁹ *Újvárról* csak annyit ismeretes, hogy 1360/61-ben Kont Miklós vasi alispánja, Ravasz János ült benne várnagyként.¹²⁰

A két megyében idővel megnőtt a királyi várak száma. 1332-ben Károly Róbert a szentgotthárdi apátságtól cserével megszerezte *Dobrát*.¹²¹ 1340-ben, az utolsó osztrák háború befejezése után leszámolt a Habsburgokhoz húzó Kőszegiekkel. Vezére, az akkori ispán, Lackfi István lovászmester elvette tőlük *Lékát* (amelynek fejében a Zala megyei Kemend várat kapták meg), és nagyjából ugyanekkor királyi kézre jutott a szomszédos *Borostyánkő* is.¹²² Sopron megye határán, a Lajta mellett pedig Lackfi a király megbízásából 1340–41 táján felépítette *Szarvkőt*, hogy az osztrák támadásokkal szemben a továbbiakban védelmül szolgáljon.¹²³

Szarvkőt a király 1352 után kevéssel eladta a Wolfurtiaknak.¹²⁴ A többi vár a század végéig királyi kézen maradt, de sorsukról alig tudunk valamit. Egyedül Lékáról ismert, hogy 1347-ben Tót Lőrinc, 1350–52 között Wolfurti Ulrik birtokolta, tehát az

¹¹⁷ Kapuvárra és a Rábaközre *Fügedi* 1977. 83, továbbá 1322: Sopr. I. 89; 1341: AO IV. 77; 1344: F. IX/1. 333; 1349: DI. 41.100, 65 500–502; 1358: DI. 86.347; 1359: HO III. 174; 1377: HO I. 272; 1378: uo. 452, 483; 1379: HO I. 275. A király 1350-ben azt mondja egy Kapuvárhoz tartozó soproni várföldről, hogy „per nos ac comites Soprunienses seu castellanos dicti castrī nomine honoris regii hactenus possessa extitit”, Sopr. I. 213.

¹¹⁸ 1331: DI. 66.412; 1332: DI. 91.253; 1347: DI. 41.051; 1350: Századok 7 (1873) 246; 1372: I. fent a 113. jegyzetet.

¹¹⁹ 1335: AO III. 216; 1339: Sopr. I. 144; 1342: uo. 171; 1348: F. IX/1. 636; 1360: Sopr. I. 332. – 1374-ben Erzsébet királyné Frank vasi és soproni ispánhoz, valamint ennek kőszegi *alvárnagyához* intéz parancsot, F. IX/4. 580, és ugyanőt 1385-ben a másik Erzsébet kőszegi várnagyának titulálja (F. X/1. 209). Ez arra mutat, hogy a vár ekkoriban a királynéké volt, és csakugyan Kőszeg tartozékán, Locsmándon (vö. 1387: F. X/1. 389) 1381-ben Erzsébetnek saját népei laktak (populi seu jobagiones nostri, F. IX/5. 516).

¹²⁰ 1360–1361: F. IX/7. 490, 502; F. IX/3. 287.

¹²¹ F. VIII/3. 601.

¹²² Lékára 1347: Sopr. I. 199, a cserére 1370: Zala II. 40. Léka visszaszerzését szerintem tévesen szokás 1336 tájára keltezni, mivel Lackfi csak 1340 márc.-tól viselte a két megye ispánságát (vö. HO I. 179, AO IV. 3.). Borostyánkő először 1343-ban tűnik fel Lajos király birtokában (*H. Prickler*: *Geschichte der Herrschaft Bernstein. Burgenländische Forschungen* 41 (1960) 166.), 1339-ben még a Kőszegieké volt (Századok 29 (1895) 143-144).

¹²³ (1340–41): Sopr. I. 159; 1343: Sopr. I. 199.

¹²⁴ 1352-ben még királyi vár; 1363-ban a Wolfurtiaké (*Fügedi* 1977. 196).

ispáni honorhoz tartozott. 1353-ban azonban már nem, mert külön várnagysággént a nádor fia, Gilétfi János kapta meg.¹²⁵ Feltűnő azonban, hogy Gilétfi kívül az egész időszakból (1330–85) mindössze még egy olyan várnagyról tudunk egész Vas megyében, aki közvetlenül a királytól kapta tisztségét: Ostfi János, a későbbi ispán 1375-ben borostyánkői várnagyként fordul elő.¹²⁶ Vajon arra mutat ez, hogy a vasi várak általában az ispáni honorral jártak? Lehetséges, sőt valószínű, de biztosat mondani egyelőre nem tudunk.

A pozsonyi és a vasi–soproni honor példájából többé-kevésbé el tudjuk immár képzelni az anyaország kormányzatát. Az egy vagy két, olykor több megyéből álló honor birtokosa az országnagyok egyike, igen gyakran valamelyik országos vagy udvari főméltóság. Ő a királyság helyi reprezentánsa, még akkor is, ha nem megyéjében, hanem az udvarban tartózkodik. Honorja két összetevőből áll: az ispáni joghatóságból, amelyet a rábizott területen bírói helyettesei gyakorolnak a helyi hatóság élén hol ispáni, hol alispáni vagy más hasonló címmel; továbbá a királyi várakból és birtokokból, amelyeknek haszonélvezete őt illeti, s amelyeket szintén helyettesei – várnagyai, ill. alvárnagyai – útján igazgat. A honor két összetevője azonban szoros egységet alkot, ami megnyilvánul az apparátus működésében is. Személyileg nincsenek külön alispánok és külön várnagyok; egyetlen személyzet van, a honorbirtokos kísérete, amelynek tagjai uruk nevében kormányozzák a honort, alispánként és várnagyként egyszerre. A honor tehát egyrészt várakra épülő hatalmi szervezet, másrészt joghatósági körzet, akárcsak a 13. században, és a vezetésében ugyanazok az elvek jutnak érvényre, mint magának az országnak az irányításában.

A hódítást követő évtizedeket a hatalom fokozatos koncentrálódása, nagyobb szervezeti egységek kialakulása jellemezte. A Károly Róbert által életre hívott várnagyságok a század második felére túlnyomórészt eltűntek, s vagy magánkézre kerültek,¹²⁷ vagy beleolvadtak egy-egy nagyobb honorba. A Dunántúlon például 1330 körül Csesznek és Hölgykő, Csókakő és Gesztes, valamint Vitány váruradalmi még három kisebb honort alkottak Németi Himfi László, Csór Tamás, illetve Maróti Mihály várnagysága alatt.¹²⁸ Mindebből néhány évtized múltán semmi sem maradt. Hölgykőt a király lerontatta, a többi négy vár pedig az 1370-es években már a nagy bárók egyikét, Gönyüi János asztalnokmestert, Csór Tamás fiát uralta.¹²⁹ Pontosan ugyanez a folyamat figyelhető meg az ország délkeleti szögletében. Az 1320-as években még külön ispánok, illetve várnagyok parancsoltak Miháld és Zsidóvár, Sebes, Illyéd, Haram, Érdsomlyó és Krassófő,

¹²⁵ 1347: F. IX/1. 495; 1353: F. IX/2. 223, 298.

¹²⁶ Dl. 83.344, idézi Fügedi 1977. 112.

¹²⁷ Pl. Cserög 1342/72 között (Wertner 185, Csánki II. 232), Kórógy 1343-ban (Fügedi 1977. 153); Bátorkő 1350-ben (Kumorovitz Lajos: Veszprémi regeszták. Bp. 1953. 426. sz.), Makovica 1364-ben (Fügedi 1977. 165) stb.

¹²⁸ Hölgykőre és Csesznekre, amelyek a bakonyi ispánsággal jártak együtt: (1326–30): F. VIII/5. 210; Csókakőre és Gesztesre 1331: AO II. 541, 1336: AO III. 68; Vitányra 1324: Smičiklas IX. 173; 1328: DF 257 972.

¹²⁹ 1379: Dl. 101.919, vö. Engel 1981. 12. Csókakőn utoljára 1355-ben találkozunk várnaggyal (Dl. 64.675), Vitányon 1353-ban (Dl. 4000). Hölgykőre Fügedi 1977. 142.

ill. Temesvár váraiban. Nagy Lajos halála idején már az egész terület Garai Miklós nádor honorja alá tartozott.¹³⁰

A hatalomnak ilyen és ehhez hasonló ideiglenes, alkalmi tömörülései mellett kialakultak a század folyamán szilárdabb, már-már „intézményesült” szervezetek is. Ilyen volt mindenekeelőtt a *macsói bánság*, amely az ország déli megyéiben keletkezett Károly Róbert uralma idején. A bánok hatalmi bázisa tulajdonképpen a Száván túl, a Szerbiától 1319-ben elfoglalt területen feküdt, de 1320–1333 között fokozatosan fennhatóságuk alá kerültek a szomszédos határvidék megyéi is: 1320-tól Valkó és Bodrog, 1328-tól Baranya és Szerém, végül 1333-tól Bács.¹³¹ Ettől fogva a 15. század közepéig a bán viselte az öt megye ispáni tisztségét,¹³² és ő rendelkezett a terület királyi váraival, a baranyai Harsánnyal és az először 1387-ben említett szerémségi Kölpénnyel.¹³³ A 14. század derekára lassanként a székelyek ispánjának (*comes Siculorum*) tiszteje is jelentős intézménnyé fejlődött. Fennhatósága alá került a királyné beszercei ispánsága Radnával együtt (1322, 1334), a megyesi *comitatus* (1339), végül a brassói is (1344), s ettől kezdve mindez együtt alkotta a vajdától független székely ispáni honort, amelyhez a 14. század folyamán két királyi vár, a barcasági Hóltóvény (1335) és a később Torda megyébe számított Görgény (1358) tartozott.¹³⁴ Hasonlóan állandó jellegű szervezet volt az *országbírák* honorja, amely a Vág melletti Beszterce (1325), Várna (Varin, Óvár, 1338), Zsolna (1352), Sztrecsén, Rajec, Budetin (1358), Lietava (1384) és Hricsó (1385) várak uradalmait, tehát Trencsén megye későbbi északi felét foglalta magába. E várak legtöbbször, vagy talán mindegyike attól fogva, hogy ispánjuk (*comes de Wara*, 1323), Köcski Sándor 1324-ben az országbíró székébe emelkedett, rövid megszakítással (1373) állandóan e méltósággal járt együtt.¹³⁵

8.

A honor rendszere, amelynek főbb vonásait és alapelveit a fentiekben ismertettük, egészében meghatározta ugyan az Anjou-királyság struktúráját, de uralma korántsem volt kizárólagos. Még azt sem mondhatjuk, hogy kiterjedt volna a királyi várak összességére. A 14. században is, miként korábban, találkozunk olyan birtokokkal és jövedelmekkel,

¹³⁰ Miháld és Zsidóvár 1322: Dl. 99.892; Sebes 1318: AO I. 471; Illyéd 1319: Dl. 43.172, vö. Krassó III. 56; Haram 1330: F. VIII/3. 423; Érsomlyó és Krassófő 1323: DF 254.749, 1335: AO III. 201. Garai itteni uralmára l. a 40. jegyzetet.

¹³¹ Wertner 589, 596, 600, 607, 66, 180; 1320: AO I. 574; 1328: F. VIII/3. 290; 1333: Zichy I. 417. Vö. Emerich Szentpétery: Das Banat von Machow (Macsó). Ungarische Rundschau 4 (1915) 872–883.

¹³² Bodrog megye 1342 után egy pár évig külön ispánt kapott: Wertner 607.

¹³³ Harsányra Györffy I. 313; 1375: Dl. 6256; 1377: DF 259.872; 1378: Zichy IV. 49; Kölpényre 1387-re F. X/1. 415.

¹³⁴ Görgényre 1358: AO VII. 113; Hóltóvényre 1335: ZW. I. 468; 1344: ZW. II. 16; 1377: uo. 480. Besztercére Györffy I. 558. Radna 1385 körül is a székely ispán tisztségéhez tartozott: DF 252.834. Az ispánsággal járó hivatalokra 1334: ZW. I. 459; 1339: uo. 500; 1344: F. IX/1. 263.

¹³⁵ Fekete Nagy Antal: Trencsén vármegye. Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában. 4. k. Bp., 1941. 11–12 és a megfelelő váraknál; vö. még Engel 1977. 187–188. – 1373-ban Zámbo Miklós óbudaí várnagy volt a beszercei *comes*: DF 261.460, 1384-ben pedig Horváti János, volt macsói bán „comes castrorum prope Vag existentium”: Dl. 7066.

amelyek a királyi család sajátképpeni *magánbirtokainak* számítottak, ki voltak véve a honorok alól, és – legalább forma szerint – külön apparátus igazgatása alá tartoztak, amely túlnyomó részben a királyi *aula* szerényebb származású lovagjaiból és „ifjaiból” tevődött össze. Ennek a királyi magánvagyonnak alkották részét a királynék tartására rendelt javak is, köztük váruradalmak, amelyek számát 1380 táján legalább 15-20-ra kell becsülnünk. Erről a témakörrel azonban, beleértve az *aula* politikai szerepét is, kutatások híján vajmi kevés biztosat lehet mondani. A probléma érzésünk szerint összefügg a „király” és az „ország”, *aula* és bárók 14. századi viszonyának egyelőre feltáratlan kérdésével, nem választható el a többi, hasonló státusú birtok – királyi és királynéi városok, hospes- és bányásztelepülések, udvarnokfalvak stb. – jogállásának átfogó vizsgálatától és így más összefüggésben tárgyalandó.¹³⁶

Nem terjedt ki a honorrendszer az ország egész területére sem. Már a 14. század közepén is találunk megyéket, amelyekben sem királyi vár, sem számottevő királyi vagy királynéi birtok nem volt, és így főleg nemesek uralma alatt álltak. Ilyenek voltak pl. Ung, Gömör, Szabolcs, Kraszna, Bodrog, Győr és Zala. Különös véletlen, hogy a megyei intézmény fejlődését legjobb ismerője, Holub József annak idején éppen Zala mintáján próbálta megrajzolni, és talán ennek tudható be, hogy a honor intézménye az ő alapos kutatásai után is homályban maradt.¹³⁷ Mindezek a megyék ugyanis – a királyi uradalmak hiánya folytán – már a 14. században is lényegében nemesi megyéknek tekinthetők, és nem fedezhetők fel rajtuk az Anjou-kori „hűbérrendszer” sajátos vonásai.

Mindemé korlátok ellenére a 14. századi királyság politikai arculatára a bárói honorok meglelte nyomta rá a bélyegét. Sajátos struktúráját a királyi várak határozták meg, és e struktúra nyomban szét is esett, mihelyt a várak fölötti ellenőrzés kicsúszott az uralkodó kezéből. Alig néhány évtized telt el Nagy Lajos halála után, és az Anjouk „hűbéri” államának romjain már megszületett egy új politikai szervezet: a rendi állam.¹³⁸

¹³⁶ A 14. századi királyi auláról Kurcz 52–105, aki utalt az udvari lovagok politikai szerepére is, és felhívta a figyelmet a nyugati, elsősorban a joggal „meglepőnek” minősülő angol párhuzamokra. Ezek az újabb irodalom tükrében még inkább szembeszökőek (*Michael Prestwich*: War, politics and finance under Edward I. London 1972; *B. F. Byerly–C. R. Byerly*: Records of the Wardrobe and Household, 1285–1286. London, 1977; *J. O. Prestwich*: The military household of the Norman kings. The English Historical Review 96 (1981) 1–35, benne az 1300 körüli Household rövid áttekintésével). Érzésem szerint az aulát, mint a királyi família magánjellegű intézményét meg kell különböztetnünk a királyi curia-tól, a főpapok és bárók „közjogibb” jellegű testületétől még akkor is, ha egyes báróiak forma szerint az aula tagjai voltak, és ha a curia szó ebben az értelemben Magyarországon csak ritkán volt használatos (pl. 1397: Dl. 87.649, „immediate a curia nostra” bírt várakról). Az Anjou-kori hatalom kettősségének izgalmas kérdésére *Gerics József*: A magyar királyi kúriai bíraskodás és központi igazgatás Anjou-kori történetéhez. Jogtörténeti tanulmányok. I. Bp., 1966. 285–306, különösen 300. A királyi és királynéi magánbirtok 14. századi jellege teljesen tisztázatlan; a kérdés az aula további propozíciói vizsgálata nélkül aligha lesz megoldható.

¹³⁷ *Holub József*: Zala megye története a középkorban. I. Pécs, 1929.

¹³⁸ A forrásadatok értékelését rendkívül megnehezítette, hogy a kutatásban – mind az intézmény-, mind a társadalomtörténetben – a 14–15. század szervesen összefüggő, lényegében azonos struktúrájú és így együtt tárgyalható, sőt tárgyalandó korszakként szerepelt hosszú időn át, „korszakváltásnak” pedig az 1300 körüli évtizedeket volt szokás tekinteni. A 15. század korszakos jelentőségét az alkotmánytörténetben először *Eckhart Ferenc*: A szentkorona-eszme története. Bp., 1941. 93 kk. az állam fejlődésében és a társadalom rendi átforgalmazásában *Mályusz Elemér* (A magyar társadalom a

A politikai átalakulás rugója a királyi várrendszer gyors összeomlásában keresendő. Nem fejezhetjük be e tanulmányt anélkül, hogy ennek a ténynek a jelentőségét legalább egy példán ne érzékeltessük.

A vasi ispánságot, amely a 14. században a korona egyik ékessége volt, hét váruradalmával együtt még ép egészként kapta meg 1386-ban a magyar trónra aspiráló Zsigmond őrgróf a két királynétől. Ekkor azonban a polgárháború, majd a hívek jutalmazásának évei következtek. Mindjárt trónra lépte után, 1387 áprilisában Zsigmond elajándékozta Dobra várát, májusban pedig Kapuvárt, 1388-ban zálogba vetette Borostyánkőt, 1390-ben Lékát és Sárvárt. 1391-ben Újvártól és az Őrség kerületétől vált meg örökre, 1392-ben Kőszeg uradalmától. Befejezésül az elzálogosított javak végleges eladományozása következett: 1392-ben Borostyánkő, 1397-ben Léka és 1409-ben, a megye utolsó királyi váraként Sárvár jutott magánkézre. Az utolsó nyílt település, amely még a királyt ismerte el urának, az egykori megyeszékhely, Vasvár volt. 1423-ban ez is új földesúrnak, a Gersei Pető családnak volt kénytelen hódolni.¹³⁹ 1440 körül a hajdani vasi–soproni honor már elfelejtett intézmény volt. Egykori királyi váraiból ekkor már az új, örökletes vagyonnal rendelkező bárók: a Kanizsaiak, Garaiak, Szécsiek és Lévai Csehek parancsoltak a két megye népeinek.

Rövidítések

- AO = Anjoukori okmánytár. Codex diplomaticus Hungaricus Andegavensis. Szerk. *Nagy Imre* et al. I–VII. Bp., 1878–1920.
- Apponyi = A Pécz nemzetség Apponyi ágának az Apponyi grófok családi levéltárában őrizett oklevelei. I. 1241–1526. Bp. 1906.
- Bánffy = Oklevéltár a Tomaj nemzetségbeli Iosonczy Bánffy család történetéhez. I. Szerk. *Varju Elemér*. Bp., 1908.
- Bónis* = *Bónis* György: Hűbériség és rendiség a középkori magyar jogban. Kolozsvár (1947).
- Csáky = Oklevéltár a gróf Csáky család történetéhez. I. 1. rész. Bp., 1919.
- Csánki* = *Csánki Dezső*: Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában. I–III, V. Bp., 1890–1913.
- DI. = Magyar Országos Levéltár, Mohács előtti Gyűjtemény
- DF = Magyar Országos Levéltár, Diplomatikai Fényképgyűjtemény
- Doc. Val. = Documenta historiam Valachorum in Hungaria illustrantia. Usque ad annum 1400 p. Christum. Edd. *Antonius Fekete Nagy* et al. Bp., 1941.
- Engel 1977* = *Engel Pál*: Királyi hatalom és arisztokrácia viszonya a Zsigmond-korban (1387–1437). Bp., 1977.
- Engel 1981* = *Engel Pál*: A magyarországi feudális birtokformák kérdéséhez. Történelmi Szemle 24 (1981) 1–19.
- F. = Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis. Studio et opera *Georgii Fejér*. I–XI. Budae, 1829–1844.

Hunyadiak korában. Mátyás király Emlékkönyv. Bp. [1940]. I. 311–433) és *Bónis* 505 hangsúlyozta. (Ennek szellemi előzményeiről *Bónis György*: Recherches hongroises sur les institutions des Ordres. Acta Historica Academiae Scientiarum Hungaricae 17 (1971) 189–194.) Az eredmények korszerű összefoglalása *Bak János M.*: Königtum und Stände in Ungarn im 14–16. Jahrhundert. Wiesbaden, 1973. 1 kk, 39 kk.

¹³⁹1423: DI. 92.613. Az egyes várakra *Engel 1977*. Adattár a megfelelő helyeken. (Sárvár eladományozása 1409-re tehető, mert ez évi várnagya, Pero azonos személynek látszik Ozorai Pipó 1407-i tordai sókamarásával: ZW. III. 425.)

- Fügedi* 1977. = *Fügedi Erik*: Vár és társadalom a 13–14. századi Magyarországon. Bp., 1977.
- Győrffy I.* = *Győrffy György*: Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza. A–Cs. Bp., 1963.
- Házi I/I* = *Házi Jenő*: Sopron szabad királyi város története. I. rész 1. k. Sopron, 1921.
- HO = Hazai okmánytár. Codex diplomaticus patrius. Kiad. *Nagy Imre* et al. Győr–Bp., 1865–1891.
- Károlyi = A nagykárolyi gróf Károlyi-család oklevéltára. Kiad. *Géresi Kálmán*. I. Bp., 1882.
- Krassó = *Pesty Frigyes*: Krassó vármegye története. III. Bp., 1883.
- Kurcz* = *Kurcz Ágnes*: A magyarországi lovagi kultúra kérdései (XIII–XIV. sz.) Kandidátusi értekezés. Bp., 1975. (Kézirat.)
- Smičiklas* = Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae ac Slavoniae. Red. Tadeus *Smičiklas*. XI–XV. Zagrabiae, 1900–1934.
- Sopr. = Sopron vármegye története. Oklevéltár. Szerk. *Nagy Imre*. I. Sopron, 1889.
- Sztáray = A nagymihályi és sztárai gróf Sztáray család oklevéltára. Szerk. *Nagy Gyula*. I. Bp., 1887.
- Teleki = A római szent birodalmi gróf széki Teleki család oklevéltára. Szerk. *Barabás Samu*. I. Bp., 1895.
- Temes = Oklevelek Temesvármegye és Temesvár város történetéhez. I. 1183–1430. Kiad. *Ortvay Tivadar*. Pozsony, 1896.
- TT = Történelmi Tár. Kiad. a M. Tud. Akadémia történelmi bizottsága. Bp., 1878–1911.
- Wertner* = *Wertner Mór*: Adalékok a XIV. századbeli magyar világi archontológiához. TT 1906. 583–609, 1907. 1–69, 161–198, 327–354.
- Zala = Zala vármegye története. Oklevéltár. Szerk. *Nagy Imre* et al. I–II. Bp., 1886–1890.
- Zichy = A zichi és vásonkeői gróf Zichy-család idősb ágának okmánytára. Szerk. *Nagy Imre* et al. I–XII. Pest–Bp., 1871–1931.
- ZW. = Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen. Edd. *Franz Zimmermann* et al. I–IV. Hermannstadt, 1892–1937.
- ZsO = Zsigmondkori oklevéltár. Összeáll. *Mályusz Elemér*. I–II. Bp., 1951–1958.

F Ü G G E L É K

A temesvári királyi uradalom 1372. évi számadásai

A számadás, amelynek szövegét az alábbiakban közzétesszük, az Országos Levéltár Középkori gyűjteményében található Dl. 37.186 jelzet alatt. Provenienciája ismeretlen, de nagyon valószínű, hogy eredetileg vagy a Nemzeti Múzeum Törzssanyagának, vagy a körmendi Batthyány-levéltárnak Himfiriataihoz tartozhatott. A szöveget egy hatlapos papírfüzet tartalmazza, amelynek utolsó (6^v) oldala üres. Készítéskor három darab 15 × 21 cm méretű papírlapot hosszában félbehajtottak, és középen összefűzték. A 6. lapon vízjel látható (két kör) abból a típusból, amely 1360–1372 között Franciaországban volt elterjedve számos változatban (Vö. C. M. *Briquet*: Les filigranes. Dictionnaire historique des marques du papier dès leur apparition vers 1282 jusqu'en 1600. 2. éd. Leipzig, 1923. II. nr. 3142. Az azonosításban *Bogdán István* segítségét köszönöm.)

A számadást, amely egyébként keltezetlen, bizonyos Pál fia Miklós mester állította össze ura, Miklós mester részére, aki Himfi Benedek volt bolgár bán öccse volt, a temesvári királyi uradalom bevételeiről és kiadásairól. Ez azokban az években történhetett, amikor Himfi másodízben viselte (1371–1375) a temesi ispán tisztjét. Az 5^v oldalon található konkordanciából (*feria tertia videlicet in festo sancti Viti*) megállapítható, hogy pontosan 1372-ben készült, így feloldhatók a szöveg többi dátumai is, és kitéjük, hogy a számadás az ápr. 28–jún. 27. közötti két hónapra terjedt ki. Készítőjét azzal a Pál fia Miklós mesterrel azonosíthatjuk, aki 1374–1375-ben Krassó megye alispánja és harami várnagy volt. Többet sajnos nem tudni róla. A füzet tartalma mindvégig az ő keze írását mutatja; tollforgatáshoz szokott, iskolázott kézre vall, grammatikája és helyesírása azonban nem mindenütt éri el a hivatásos notariusoktól megszokott színvonalat.

Az egyes rovatok elrendezése külön elemzést kíván. Itt csak arra hívjuk fel a figyelmet, hogy a számadó mind a bevételeknek (2^v, 4^r, 5^r), mind a kiadásoknak (1^r, 1^v, 2^r, 3^r, 5^v, 6^r) több rovatot nyitott.

- 1^r Nota quod ego magister Nicolaus Pauli¹ de denariis quos Benedictus dictus Sclavus michi solvit, ex mandato domini nostri videlicet Benedicti condam bani² Iohanni^a filio^b Petri³ dedi X flor. Item de eisdem denariis de predicto Iohanni (!) filio^b Petri ex mandato eiusdem domini bani destinavit^c domum XX flor.
Item domina de denariis predictis recepit I flor.
Item de tributo Themesiensi aucepi ex vestro mandato dedi LXXII denarios.
- 1^v Sumpma expensarum ad coquinam et ad alia quevis necessaria pro calciis, pro feno, pro pabulo, pro laboratoribus sagene seu rethe, etiam quantos domine dedi:
A feria quarta proxima post festum sancti Georgii martyris (*ápr. 28.*) usque feriam sextam proximam post festum Corporis Christi (*máj. 28.*) sunt LXII flor. cum ducentis (?)^d denaris (!) computando.
Nota quod post festum Corporis Christi die sabbato proximo (*máj. 29.*) domine dedi II flor. de tributo Themesiensi.
Item in monlendinis (!) molluerunt VIIIe cubulos frugum, videlicet cum cubulo Themesiensi.
Item ex mandato domini bani pro calciis L denarios.
Item domine dedi XVII denar.
Item ex mandato domine XXXX denarios Egidio.
Item domine de tributo dedi III^l flor.
Item de tributo Themesiensi † flor.
Item de tributo Themesiensi domine dedi III flor.
Item [de] tributo etiam dedi † flor.
Item pro XX^{ti} denariis remutavi tunicam Chepaan a sartore.
Item banbusium Laurentii quocy remutavi^f pro XXVI denar.
Item unum negotium videlicet kengel nomine domino meo comparavi pro XX denariis.
Item de tributo Themesiensi remutavi pannum domine mee pro XXXVI denar.
- 2^r Item post recessum vestre dominationis de tributo Themesiensi solvimus laboratoribus rete CLX denar.
Item XXXII denar.
Item XXXII de tributo Themesiensi.
Item XVI denar.
Item de tributo Temessiensi in festo beati Basillidis (*jun. 12.*) pro pauperibus et ad coquinam, necnon pro comparationibus III florenos.
Item in sequenti dominjca (*jun. 13.*) de eodem LX den. ad quoquinam.
Item eisdem laboratoribus sagene dedi XXIII denar.
Item feria tertia (*jun. 15?*) XXIII denar.
Item eisdem laboratoribus XXIII dedi denar.
Item etiam dedi XVI denar.
Item etiam dedi XXXII denar.
Item similiter XXXII denar.

^a Előtte kihúzza: Iohanni magistro ^b Két helyen: *filii*

^c Előtte kihúzza: *misi* ^d Rövidítve: *d^eci* ^e Kihúzza: *tres* ^f kihúzza: *domine mee de rasore*

¹ Pál fia Miklós mester, Himfi Miklós familiárisa, 1374–75 harami várnagy és krassói alispán (Krassó III. 126, 127).

² Himfi Benedek volt bolgár bán (1366–69), ekkor temesi ispán (1371–75: F. IX/4. 340; Temes 123, 133; *Pesty Frigyes*: A szörényi bánóság és Szörény vármegye története. III. Bp., 1878. 6).

³ Sárosdi Péter fia János mester, Himfi Benedek vezető familiárisa, ekkor (1372) temesi alispán (Temes 121).

(*A lap alján:*)

Sumpna expensarum postquam domina transivit ad nuptias^g de omnibus est sciendum videlicet de solu(tionibus?) VI^h flor.

2^v Nota omnia ista venerunt post transitum vestre dominationis^h:

In tributo habuimus III flor.

Item secundario habuimus I flor.

Item de molendinorum (!) habuimus 4 flor.

Item de tributo Themesiensi I flor.

Item de tributo 4 flor. habuimus.

Item de molendinis in Remete⁴ habitis II flor.

Item de eisdem molendinis habuimus II flor.

Item etiam de molendinis in Remethe habitis vestre dominationi dedi I flor.

Item de tributo Themesiensi habuimus IIII flor.

Item de tributo III flor.

3^r Item in festo sancti regis Ladislai (*jún. 27.*) XXXX flor. (*A lap alsó fele üres.*)

Item nota omnia ista fuerunt post transitum domine mee:

Item pro XXI denar. comparavi crbas videlicet zekfu.

Item pro XV denar, ad coquinam comparavi carnes bovinas.

Item pro XV denar. etiam carnes bovinas ad coquinam.

Item pro VII denar.

Item pro X den. ollas comparavi.

Item domino meo currigiam pro sella XXVIII d.

Item ferreum kengel nomine cum renka et cum alio negotio pro XX denar.

Item de tributo Themesiensi, postquam dominus domum venit, ad coquinam dedi L denar.

Item sexta feria domino bano ad coquinam expendi CXV denar. (*A lap alsó fele le van vágva, valószínűleg üres volt.*)

3^v (*Üres.*)

4^r Item nota de collectis de duabusⁱ civitatibus exigitis, videlicet de Themesuar et de Somplio⁵ quantos michi dederunt super CCCC quanti^k fuerunt remanserunt in illis LXXXVI flor.

Item etiam super prescriptis expensis remanserunt XXV flor.

Quosquidem denarios prescriptos dedi vestre dominationi, vos eosdem denarios fecistis dividere clientibus vestris quando ad regem transivistis.

(*A lap alsó fele le van vágva.*)

4^v (*Üres.*)

5^r Item de Peryemus⁶ et de Kenez⁷ cum suis tenutis dederunt michi III boves.

Item magister Lucasius de Lugas⁸ dedit XII boves.

^g nupties^h Alatta kihúzza: *Nota magister Dyonisius*

ⁱ duobus^k előtte kihúzza: *quantos*

⁴ Valószínűleg a Temesvár mellett K-re fekvő Remete (Temesremete, ma Remetea Mare) értendő (*Csánki* II. 60; *Coriolan Suciu*: Dictionar istoric al localităților din Transilvania. I–II. Bucu-rești, 1967. II. 75), de lehetséges, hogy a Himfiek Krassó és Temes megyei birtokainak egyik központja, a másik Remete, amely távolabb DK-re, a két megye határvidékén feküdt (*Győrffy György* szíves közlése szerint; vö. *Csánki* II. 106).

⁵ Mezősomlyó (Krassó m.) királyi civitas, a mai Semplacul Mare (Nagysemlak) mellett É-ra (*Győrffy György* közlése; vö. *Csánki* II. 97).

⁶ Perjémes (Csanád m.), ma Periam (Perjámos), 1347/48-ban királyi jobbágyokkal (*Borovszky Samu*: Csanád vármegye története 1715-ig. Bp. 1896–1897. II. 486; *Suciu* i. m. II. 34).

⁷ Kenéz (Csanád, később Temes m.), ma Satchinez (Knéz, Temeskenéz) (*Csánki* I. 698; *Suciu* i. m. II. 98).

⁸ Lugas (Temes m.), ma Lugoj (Lugos), civitas és kerület (*provincia, districtus*), a temesi ispánság tartozéka, 1368-ban királyi jobbágyokkal és Himfi Benedek bolgár bán officialisával (Doc. Val. 213, vö. F. IX/4. 120; *Csánki* II. 18; *Suciu* i. m. I. 365).

Item Nicolaus dictus Almus de Hodus⁹ et de Ezkalla¹⁰ dedit VIII boves.

(*A lap alján:*)

Item idem Nicolaus filius Almus de Ezkalla cum suis tenentis solvit michi XXXXII flor. cum centum denar.

5^v Nota¹ feria tertia videlicet in festo sancti Vity (*jun. 15.*) septem carpentariis dedi cuilibet ipsorum III flor.

Item magistro eorundem dedi IIII flor.

Item domino bano comparavi decem ulnas pannorum Coloniensium.

Item iuveni Volachy (!) pro I flor. comparavi calcium etiam sub tunica domini bani sendonem.

Item pro LX denar. comparavi duo negotia kondreg et mentenk nomine.

Item est sciendum quod premissas solutiones feci etiam de collectis Moxond¹¹,

Sumpma denar. pro carpentariis expensis XXVIII flor. de collectis Moxond.

(*A lap alsó harmada üres.*)

6^r Nota quod de denariis quos Benedictus dictus Sclavus michi solvit de illis domina recipit I flor.

Item pro X flor. et sexaginta duobus cenar. comparavit bissum sericum et sertam.

Item VI flor. de illis dedi carpentariis.

Item I flor. et LXXV denar. pro comparatione vini dedi.

Item domino meo videlicet magistro Nicolao¹² comparavi secundum dimidium ulnas panni Bochemicali (!) LXVI denar. etiam de illis.

Item de illis LV dedi pro barzano.

Item pro serico sartori Petro XVI denar.

Item pro XX denar. remutavi vagium aucepis.

Item Michaeli filio^m Bekee de collectis in Moxond exigitis dedi VI flor. ratione huius quod ad regem transivit.

Item de eisdem collectis I flor. dedi Paulo Gyalak dicto.

Item pro L denar. banbusium Dominici etiam de eisdem collectis videlicet in Moxond.

Item pro I flor. et V denar. etiam de collectis de Moxond exigitis domino comparavi unum frenum cum suis pertinentiis que ad sellam conveniunt

Item de eisdem Mychaeli filiatori ligaturarum XII florenos per centum denar.

6^v (*Üres.*)

II. Энгел

ХОНОР, КРЕПОСТЬ И ИСПАН ОЧЕРКИ ПО ПРАВИТЕЛЬСТВЕННОЙ Системе анжуйского королевства

(Резюме)

Исследователей венгерского средневековья уже давно занимает вопрос вассалитета. Вопрос поставлен по следующему: существовали ли в средневековой Венгрии аналогичные западному вассалитету учреждения, и если да, то каковы они были. Исследователи были склонны считать самым характерным явлением венгерского феодализма учреждение *фамилиаритета*, существование которого открыл Дьюла Секфю в 1912-ом году. Основой аналогии являлось то, что связь между

¹ A fölötte levő sorban kihúzza: *Nota feria tertia proxima post festum^m filii*

⁹ Hodos (Temes m.), 1371/72 királyi civitas és districtus (Doc. Val. 239 sk), 1389 királyi falu (Temes 181), ma Hodosz (Krassóhódos) (*Csánki* II. 17; *Suciu* i. m. I. 292).

¹⁰ Oszkola (Temes m.) falu és districtus, ma Sculia (Szkulya) (*Csánki* II. 54; *Suciu* i. m. II. 111).

¹¹ Makszond (Keve m.) civitas és districtus (*Csánki* II. 119), ma Alibunar (*Györffy György közlése*).

¹² Himfi Miklós mester, Benedek bán öccse. (Itteni szereplésére pl. (1374): Temes 115).

господином (*dominus*) и состоявшим на его службе *фамилиаром* напоминала связь между сеньором и вассалом. Однако эта аналогия ослабляется тем обстоятельством, что венгерский *фамилиар* обязывался исключительно как лицо, а его поместье — если он его имел — оставалось во всех отношениях независимым от господина потомственным имением.

Водной своей короткой статье (Хонор. *Történelmi Szemle*, 1981/1, 1—19. стр.) автор данной работы уже высказался за то, что в Венгрии до 15-ого столетия существовало такое — до сих пор неизвестное-учреждение, которое представляет более близкую аналогию вассалитету, а это: служебный лен, т. н. *хонор*, в вымершей вулгарной венгерской форме: «*becsű*» (почёт) (сравни: по венгерски: *becsület*, по латински: *honor*, по немецки: *Ehre*). В данной статье автор излагает подробнее это же своё мнение, попробует подтверждать свою позицию источниками 14-ого столетия.

Служебные лены 14-ого столетия составились из королевских, в первую очередь из крепостных поместий. При Анжуйских королях приблизительно половина крепостей страны (150 крепостных поместий) сосредоточивалась в руках короля. Исследователи до сих пор стояли на позиции, что с точки зрения короны королевские крепости имели в первую очередь экономическое значение; они являлись центрами личных поместий короля, доходы которых взыскивал поверенный короля, кастеллан (*castellanus*). Согласно этому, система крепостей в принципе было независимое учреждение от комитатов, которые являлись территориальными, «управленческими» единицами страны, и во главе которых стояли выполняющие «государственно-правовую» функцию (в первую очередь функцию судьи) ишпаны (*comes*). Они были выдвинуты на эту должность королём.

В отличие от такой традиционной трактовки, автор статьи попробует доказать, что королевские крепости имели в первую очередь политическое значение. Во их главе вообще стояли не кастеляны, а главные сановники страны, бароны (*barones*), которые носили чин ишпана как владельцы служебной должности (*honor*), и вместе с чином ишпана имели королевские крепости отдельных комитатов как жалованные крепости, «на срок желания короля», (*durante beneplacito*) то есть на срок выполнения должности. Доходы этих служебных ленов они не сдали в казну, а сами проживали. Значит, бароны — палатин, главный судья, воевод, баны баны и ишпаны главнейших территорий — управляли отдельными регионами страны, выполнили там юридические функции над населением, и пользовались королевскими поместьями региона.

Бароны вообще находились во дворе короля, или выполнили политическую миссию, поэтому не сами управляли своими хонорами, а с помощью своих фамилий или своих фамилиаров. Братья барона являлись совладельцами хонора, а фамилиары наверно участвовали в его прибылях.

Кроме больших «ленов», охваченных целые провинции (Трансильвания, Славония) или нескольких комитатов, существовали и маленькие, которые содержали всего одну королевскую крепость. И наконец, маленькая часть королевских крепостей являлась личным поместьем короля, управление которых обычно было подчинено королевне.

И так, политическая система Венгрии в 14-ом столетии напоминает раннее политическое устройство Западной Европы, а её терминология аналогична терминологии норманских и каталонских учреждений. Однако на основе венгерской системы не сложилась вассальная структура, поскольку понятие унаследованного лена не могло проникнуть в венгерское право владения. Дворянство — по западным понятиям — владело своим имением как аллодом, и когда короли Жигмунд и Альберт раздали преобладающее большинство королевских крепостей по праву наследования, они перешли в имение своих сторонников как аллоды.

Pál Engel

HONOR, CASTRUM, COMITATUS

Études sur le système gouvernemental du Royaume des Anjou

(Résumé)

Le problème du féodalisme occupe depuis longtemps les recherches médiévales en Hongrie. Il peut être résumé comme suit: y avait-il dans la Hongrie médiévale des institutions qui puissent être mises en parallèle avec celles du féodalisme occidental, et si oui, quelles étaient-elles? Les chercheurs avaient surtout tendance à trouver dans l'institution de la *familiaritas*, découverte en 1912 par Gyula Szekfű, la manifestation hongroise la plus caractéristique du féodalisme. L'analogie était fondée sur le fait que les rapports entre le *dominus* et le *familiaris* engagé à son service rappelaient les rapports, caractéristiques du féodalisme, entre seigneur et vassal. L'analogie est cependant infirmée par le fait que le *familiaris* hongrois ne s'engagea à des services que pour sa propre personne. S'il avait une propriété, celle-ci est restée sa possession héritée, indépendante du seigneur à tous les égards.

Dans une brève étude (Honor, in *Történelmi Szemle*, 1981, 1–19) l'auteur affirme que jusqu'au XVe siècle il y avait en Hongrie une institution, inconnue jusqu'ici, qui a des analogies proches avec le féodalisme: le fief relevant de la fonction accomplie, le *honor*. Dans sa présente étude il développe cette idée et se sert de sources documentaires du 14e siècle pour la démontrer.

Au 14e siècle ces fiefs comprenaient les domaines royaux, en premier lieu ceux des châteaux-forts. Au temps des Anjous environ la moitié des châteaux-forts du pays (150 domaines) appartenait au roi. Selon les recherches faites jusqu'ici ceux-ci avaient pour la couronne une importance surtout économique; ils formaient le centre des domaines privés du roi et leur revenu était perçu pour lui par le capitaine (*castellanus*). Le système des châteaux-forts était donc, en principe, une institution indépendante des comitats, unités territoriales "administratives" du pays, à la tête desquels se trouvaient les *comes* remplissant des fonctions de droit public, avant tout judiciaires, et qui étaient nommé également par le souverain.

Face à cette conception traditionnelle, l'auteur tente de démontrer que les châteaux-forts royaux avaient une importance avant tout politique. Ils n'étaient pas régis en général par des capitaines (castellani), mais par les plus hauts dignitaires du pays, les *barons* qui possédaient les *comitatus* sous forme de fonction d'honneur (*honor*) et obtenaient en même temps en don les châteaux-forts royaux des comitats „pour la durée de l'agrément" du roi (*durante beneplacito*); c'est-à-dire pour le temps de l'exercice de leur fonction. Ils n'en fournissaient pas au trésor les revenus, mais s'en servaient. Par conséquent les barons – le palatin, le grand justicier, le voevode, les chefs de banats et les chefs des plus importants comitats – gouvernaient tel ou tel territoire du pays, y exerçaient la juridiction et avaient l'usufruit des domaines royaux qui s'y trouvaient.

En général, les barons séjournèrent à la cour ou remplissaient des missions politiques, ils ne régissaient pas personnellement leurs „honors", mais à l'aide des membres de leur famille ou de leurs commensaux (familiales). Les frères du baron étaient propriétaires associés des "honors", tandis que les commensaux recevaient probablement une part ces revenus du "honor".

En dehors des grands "fiefs" étendus sur différentes provinces (Transylvanie, Slavonie), ou plusieurs comitats, il y en avait de plus petits aussi comprenant un château-fort royal. Une petite partie des châteaux-forts royaux était enfin domaine privé de la famille royale, soumis en général à une reine.

Le système politique de la Hongrie du 14e siècle a donc des analogies avec l'organisation politique antérieure de l'Europe Occidentale, et sa terminologie a des parallélismes avec celle des institutions féodales normandes et catalanes. Toutefois, ce système n'a pas donné naissance à une structure féodale, car le concept du fief héréditaire ne pouvait pas s'introduire dans le droit hongrois de propriété. Selon les conceptions occidentales, la noblesse possédait ses biens selon le droit allodial, et quand les rois Sigismond et Albert (1387–1439) faisaient don de la majeure partie des châteaux-forts royaux à titre de droit successoral, ceux-ci passaient en propriété de leurs fidèles sous forme d'alleu.